Ri k'ayil b'ojoy

Juan Yool Gómez

UNIVERSIDAD RAFAEL LANDIVAR
FAC. DE HUMANIDADES
INSTITUTO DE LINGÜÍSTICA
SECRETARIA
GUATEMALA, C. A.

RI K'AYIL B'OJOY

juan yool gómez

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

¿ACHIKE' YETZUQU' RI AL?

Ri al, Jun tzob'aj aj xik' chikopi' ri pa taq waqtäq ik' yexule' yejote' chujaqik ri loq'oläj job', chuqa' ri loq'oläj saq'ij.

Ri al achi'el jun ajch'ak rupalen, achi'el jun ajch'ak ri rij.

Ronojel mul taq yeq'ax, yesutin, yesutin nikib'än, konojel kik'wan k'i' man jun b'ey nikitaluj k'i'.

Ri winaqi' nikitzijoj, chuqa' nikinimaj chi re taq chikopi' re', kan ja ri Ajaw yetaqo' pe', Richin nikiya' retal rutikirb'al ri tiko'n.

Taq ri winaqi' yekitz'et ri al yalan yematyoxin rikin ri Ajaw ke re' nikib'ij: " Matyox chawe' Ajaw, roma xe'atäq pe' jun b'ey chik ri taq awawäj richin nikiya' retal, chi rat xtaya' pe' ri loq'oläj job' pa qawi' re jun juna re'."

Ri winaqi yetzijon chi kiwäch ri rukan q'ij taq yeq'ax ri al. Ke re' nikib'ij:

—Xeq'ax al iwir cha'. Nicha' ri jun.

—Ja cha' —xecha' ri ch'aqa' chik winaqi'.

—Nipe' yan job' re' —nicha' jun achin.

—Ja', xa chwaq kab'ij nuqa' el re' —nicha' ri junchik achin.

Konojel ri winaqi' ri yetz'eto' ri al nikib'ij re tzij re'.

Ri tikonela nikichob' achike tikon ri xtikib'än qa' ri juna' ri'. Roma ri al xeq'ax yan.

Ri winaqi' ri kitz'eton akuchi' yewär wi kan ri al nikitzijoj. Chi ri al yetzuq roma ri Ajaw roma ri rukan q'ij, nikiya' kan ruk'aj ronojel ri nikitij el.

Ri achi'a' e tz'eteyon akuchi' yewär wi ri al, kitz'eton chi ri al nikitij sa'y, kaxlan wäy, ti'ij. Roma ja ruk'aj q'utun re', ri nilitäj akuchi' yewär wi' kan ri jun aq'a ri'. Ke ri' kik'aslen ri al taq yeq'ax pa ṭaq tinamit.

XK'IS

KIRUWACH'ULEW RI KAQCHIKELA'

Ri nab'ey taq qate' qatata' roj ri oj kaqchikela', xepe' chupan ri nimaläj tinamit rub'i' Tulan siwan. Taq xe'uqa qa' chupan ri rwach'ulew akuchi' oj k'o wi wakami'. Ri kaqchikela' xek'oje' kik'in ri aj k'iche' winaqi', ja k'a rije' xe'ok kiqatb'al tzij.

Xapon jun q'ij taq ri ajaw Kikab', ri nim q'atoy tzij pa kiwi' ri aj k'iche winaqi', xeyakatäj ri ruk'ajol chi rij ri richin nikelesaj chupan ri ruqatb'al tzij.

Chupan k'a ri q'ij ri', ri ajaw Kikab' xub'ij chi ke' ri qate' qatata' Kaqchikela' chi tikich'ara el ki'. Xkich'är k'a el ki' ri qate' qatata' xepe' chupan ri jun juyu rub'i' ratz'amut. Re juyu' re' sutin rij roma jun nimaläj siwan.

Ri kib'i' ri nab'ey taq qate' qatata' Kaqchikela', ka re':

Jun rub'i' Jun Toj, ri jun chik rub'i' Wuqu' B'atz'.

Chi ri' pa ratz'amut xek'oje' wi'. Xkib'anala' k'a nima'q taq k'oxtun, xkib'ij k'a Iximche' chi re ri kitinamit. Xek'iyir k'a chupan ri nimaläj tinamit ri' k'o chuqa k'iy k'ayewal xekik'owisala' chupan ri kik'aslen. Xa man xechup ta' man xek'is ta' xa xek'iyir ri qate qatata'. Xkikiraj k'a ki' chupan re' rwach'ulew ri' jun q'ij xtub'ini'aj quatemala.

Xek'oje' k'a kiy kimam, ruxikin taq kiy, ruxkin taq kiman.

Xkikanola' k'a ch'aqa' chik ulew richin xkitikila' ri

kawän. Chuqa' richin xkitikila' ri kikakaw.

Xkitaluj k'a ki Solola', ronojel Boko' Panqän, Armita.

Ri kaqchikela' chupan re q'ij wakami, e kitz'amon waqxaqlajuj rukak'al (38) tinamit chi kipan re kaji' nima'q taq tinami't; ri Solola', Boko', Panqän Armita.

Chi kipan ri waqxaqlajuj rukak'al tinamit akuchi' kitalun wi ki konojel ri kaqchikela'. Konojel re winaqi' re', nikich'ab'alij ri kaqchikel ch'ab'äl.

Ri kaqchikel ch'ab'äl elenäq pe' rikin ri ch'sab'äl k'iche'. Re ka'i' ch'ab'äl re' kach'alal ki'.

Taq konojel ri winaqi' xkikiraj ki', xekib'anala' kitinamit. Man chik xech'o' ta' b'inaqil chi kiwäch. Taq jun tinamit, nim rukojol xub'än rik'in jun chik tinamit. Chi ri' xtzkutäj wi' pe' ri taq kokoj rukojol nich'o' jun tinamit rik'in ri jun chik.

K'a jampe' wakami' ri achi'a' Kaqchikela', nikitik kawän' kichaj chwäch ri kulew.

Ri ixoqi, man kimestan ta' ri kem, ri tisoj po't.

Ke re' rub'anikil kiruwach'ulew ri winaqi' Kaqchikela' chupan re q'ij wakami'.

XK'IS

RI CHE' RI XUTO' JUN ACHIN

Jun b'ey kan xk'oje' jun achin yalan ruchuq'a', yalan retamab'al.

Ri winaqi' yalan xkajo' roma k'iy utzil xub'än chi ke' ri tinamit taq xk'oje' kik'ayewal.

Jun q'ij, re achin re' xkoqotaj jun tzob'aj itzel taq achi'a', ri kepe' juk'an chik taq k'echelaj. Akuchi' e k'o wi ri k'oy, ri tix, ri nima'q taq kumätz.

Re achin re' retaman nok umal, nok masa't chuqa' ch'aqa' chik chikopi',

Ri xe'oqotan richin re jun achin re' kan nikajo' nikich'ey, roma rija' yeruto' ri tinamit e k'o naqaj.

Xkoqotaj k'a ri achin xeb'e' e k'iy chi rij. Chupan ri ramaj ri', yalan ruwäch ri q'ij najin. Ri achin yalan nitz'ojpin animajnäq pa b'ey.

Rija' xuchop jun moq' q'ayis, xusu' ri chi re', k'a ri xuk'äq kan.

Re q'ayis re', chupan ri ramaj ri' xok ri nib'ix maqk'uy chi re'. Jun ichaj ri tijel chupan re q'ij wakami'.

Ri itzel taq achi'a' koqotan ri ti utziläj achin. Xapon k'a jun ramaj taq xa jub'a' chik man nikiq'i', kan nikitzu' chik apon chupan ri bey.

Ri ti achin nitzu'un kan chi rij, nitz'un kan chi rij, taq xutz'et chi xa nikiq'i' yan, xrewaj ri'. Xok k'a

chuxe' jun ti che'. ri che' man xuto' ta' ri utziläj achin, taq ri ti achin xapon rik'in ri che', ri che' xk'iy chi kaj. Xa xuch'anab'a kan ri achin. Ri che' ri' rub'i chäj. Roma ri', ri chäj che' yalan nim raqän nik'iy, manjun ruq'a chuxe" xa k'a pa ruwi' nik'oje' wi'.

Ri ti achin xanimäj chik jun b'ey. Xutz'et k'a jun chik ti che', xuju' ri chuxe' richin xrewaj ri' chi kiwäch ri e oqotayon richin. Re ti che' re', taq xuna' chi xok ri utziläj achin chuxe'. Chupan ri ramaj ri' xuqasaj ri ruqa', xerurik' ri ruxaq richin xrewaj ri achin. Re che re' rub'i raxche', xa roma k'a ri' ri raxche' niqa' ri ruq'a' k'a pa ulew, chuqa' yalan nima'q ri ruxaq.

Ri itzel taq achi'a' choj xeq'ax', man xkitz'et ta' kan ri achin koqotan.

Xa roma ri raxche' xtikir xukol ri utziläj achin, ri achin ri xuya' jun matyoxbäl chi re' ri che'. Xub'ij chi re' chi ronojel juna' nitikir' nujäl ri rutzyaq.

Roma ri', ronojel juna' ri raxche' nitzaq ronojel ri ruxaq, k'a ri' ye'el pe' ch'aqa chik k'ak'a'. Richin jab'el ok nitzu'un.

Ke re' xubän re jun utziläj achin re', taq xtikir xukol ri' chi kiwäch ri achi'a' e oqotayon.

.Man xk'atzinel ta' chi xok chikop', roma ri raxche' xtikir xuto chupan ri ruk'ayewal.

XK'IS

RI TI' ACHIN AJ PWAQIL

Pa jun tinamit rub'ini'an Pwaqil nitzijox chi k'o jun k'echelaj näj chi re' ri tinamit.

Jun b'ey kan' jun ti achin manaq chik ti rusi'. Xrajo' xub'erkanoj jub'or ti ruxik'ay. Re ti achin re' manaq k'a ti rujuyu', roma k'a ri' k'o chi xb'e' chupan re ti k'echelaj re'.

—Kib'e na ale', xa yipe' yan, xa man xkiyaloj ta re —xcha' kan ri ti' achin chi re' ri rixjayil.

Xub'än el ri rukolo' ri ti' achin, k'a ri' xb'e' chukanoxik ri ti rusi'.

—Tatz'eta awi —xcha' el ri rixjayil chi re'.

—Matyox ale' —xcha' kan ri ti' achin.

Taq xapon ri ti achin chupan ri k'echelaj, xuchop rukanoxik ri rusi'.

Najin k'a rub'anikil ri rusi', taq xub'än pe paq'ij. K'ate' xrak'axaj, xtikir qa' ri xul rachib'ilan ri q'ojom. Rija nrak'axaj chi najin jun nimaläj nimaq'ij chupan ri siwan ri nib'ix chwaq'ojomab'äj chi re'.

Ri ti achin xub'än ri rusi', xuk'äl ri rusi'. Pu rija' nub'ij pa ra'nima. "¿Achike' ka mi ri'? ¡Qitzij ka mi ri', rik'in jub'a man qitzij ta'!" k'a niq'ajan kan ri q'ojom rik'in ri ti xul taq xtzolin el ri ti' achin chi rachon.

Taq xapon pa rachoch xutzijoj ronojel ri xrak'axaj

kan pa siwan, chi re' ri rixjayil.

Ri q'ij xb'e pa si' ri ti achin, loq'ọläj q'ij. Ri nib'ix viernes Santo chi re'.

Jun q'ij' re ti' achin re xb'e' pa jun peyob'en samaj. Chi ri xkik'ul wi' ki' kik'in e k'iy achi'a'. Rija' xutzijoj chi ke' re achi'a' re', ri xuk'ulwachij taq xb'e' chukanoxik rusi'.

Ri achi'a' utz xkak'axaj. Chuqa' yalan xkimäy, ronojel ri xutzijoj ri ti' achin chi ke'.

Re' achi'a' re' xkichär el jun kiq'ij richin xb'ekitz'eta' wi xtikak'axaj chuqa rije', achi' el xrak'axaj ri ti achin. Ri achi'a' xek'oje' chi jun q'ij chi ri', pu man jun xkak'axaj. K'a ri' xkinimaj chi ri xrak'axaj ri ti' achin. Xa kan xa xe' richin rija'.

Jampe' wakami' rub'i' q'ojomab'äj re siwan re'.

XK'IS

RI K'AYIL B'OJOY

Jun b'ey kan jun k'ulaj winaqi' ri k'o kachoch tzan jay chi re' jun ti ko'ol tinamit. Re winaqi' re' e b'anoy taq b'ojoy.

Jun q'ij ri achin xub'ij:

—Kib'ek'ayin na' jub'a' juk'an chik tinamit, roma' wawe' man nib'e ta' re qab'ojoy —xcha' chi re' ri rixjayil.

—Utz k'a —xcha' ri ixoq.

Ri achin xub'än el ri ruk'ayij, nimaq'a' yan xel el chi rachoch. Taq xapon pa jun chik tinamit, xusol qa' ri rejqan pa k'aybäl. taq ri winaqi' xkitz'et ri b'ojoy, xkimol ki' chi rij ri achin roma ronojel ruwäch b'ojoy yeruk'ayij. E k'o k'a taq paxkuku'y, e k'o taq xpeqa', taq äk', taq patix', ronojel kiwäch.

Pa jun nimaramaj xk'is ri ruk'ayij re achin re'. Rija' kan nikikot xtzolin el chirachoch, taq xapon xub'ij chi re' ri rixjayil:

—Nikikot ri wa'nima —xcha' chi re',

—¿Achike roma? —xcha' ri rixjayil

—Wakami' k'o chi niqab'an ch'aqa' chik b'ojoy, roma kan cha'anin xk'is kan ri qab'ojoy.

Ri ixoq xkikot, rik'in kikoten xkitikirb'a rub'anikil ch'aqa' chik b'ojoy.

Taq xk'achoj ri ejqa'n xb'e chik ri achin pa k'aynik. Chuqa' kan jeb'el k'a xk'ayin chik jun b'ey ri achin.

Re winaqi' loq'onela' xkichilab'ej pe' ch'aqa' chik ruwäch taq b'ojoy chi re' ri achin. Ri achin utz xrak'axaj roma' wakami' xkeb'erub'ana' ch'aqa chik ruwäch b'ojoy achi'el xchilab'ex pe' chi re'.

Xerub'än k'a el ri apenab'äl, ri sub'ab'äl, ri tzakb'äl kinäq, ri tzakb'äl ti'ij, ri xot nimaq, kokoj, ri xa'ro, chuqa' ri nimalik'i'lik b'ojo'y, ri nikusäx richin nimaq'ij, chuqa ri tzakb'äl tz'o'.

Konojel yalan xekikot roma' wakami' jab'el k'a k'aynik xtikib'än. Xesamäj ri tata'aj, ri ak'wala' chub'anik ri b'ojo'y chilab'en pe' chi re' ri kitata'.

Ri winaqi' k'o' kachoch chi kinaqaj ri k'ayinela', xkimäy' roma' nipe', nib'e' pa k'aynik ri achin ri'. Jun q'ij xech'o' rik'in:

—¿Achike' k'a roma', rat kan man yapa'e' ta' chik chi awachoch? —xecha' ri achi'a'.

—Rix man iwilon ta' rub'eyal ri k'ayij —xcha' ri ti achin chi ke' ri ch'aqa chik achi'a' b'anoy taq b'ojoy. Ri ti achin xutzijoj chi ke' ri rub'eyal:

—Roj wawe' pa tinamit' qonojel qetaman niqab'än qab'ojoy', roma' k'a ri' man nik'ayitäj ta' chik. Yin k'o chi xib'e' juk'an chik tinamit chuk'ayixik. Utz xub'än ri nuna'oj. Wakami', rix tib'ana' achi'el ninb'än yin, kixb'iyin juk'an chik tinamit chuk'ayixik ri ib'ojo'y, richin ta k'a qonojel xtiqil qaway. —xcha' ri achin chi ke' ri ch'aqa' chik b'anoy taq b'ojo'y.

Ri achi'a' xqa' chi kiwäch ri xkak'axaj, xkib'än k'a rije' achi'el rejun achin re'.

Roma k'a ri', xetikir xkik'ayila' ri kib'ojo'y juk'an chik tinamit. Chuqa' xetikir xkich'äk jub'a kipaqil. Roma k'a ri', chi jun tinamit xkib'än chik ri b'ojo'y k'a' jampe' wakami'.

XK'IS

RI ALA' XUKUSAJ RUTZYAQ IXOQ

Taq napon ruq'ij ri alaxb'äl, konojel ri tinamit yenimaq'ijun. K'o tinamit nikib'än xajoj ri q'ij ri'. Rì tinamit Pwaqil ronojel juna' k'o xajonela'. Xa ja ri aj xajonela' ri yemolon ri winaqi'. Jujun b'ey ri achi'a' nikikusaj kitzyaq ri ixoqi', kan achi'el nitzu'un ri k'oj kan ke ri' rub'anikil ri tzyäq nikikusaj.

Jun b'ey kan, jun ala' xukusaj el rutzyaq ixoq, xjalon el k'a ri' xb'exajo' chi kikojol ri chaqa chik rachib'il. Konojel ri winaqi' yalan jab'el yek'astan chi kitzuk'ik ri aj xajonela'. Re xajoj re' nib'an ronojel juna', xa xe' richin jun utziläj kikoten chupan ri tinamit. Nikik'owisaj na k'a kik'u'x chi re' ri xajonik, k'a jampe' napon nik'aj aq'a'.

Jun b'ey kan e ka'i' alab'oni' yalan kachib'il ki', xkik'owisaj k'a kik'u'x chi re' ri xajonik chupan ri jun tokoq'a' ri', k'a ri', xetzolin el.

Nik'is na k'a ri xajonik, chuqa' ri natab'äl chi re' ri nik'aj aq'a', k'a ri' yetzolin pa taq kachoch konojel ri winaqi' k'astanela'.

Taq xk'is ri xajonik chuqa' xik'o' ri natab'äl chi re' ri nik'aj aq'a', ri ala' xajonel ri rukusan rutzyaq ixoq, xb'ewär chi rachoch jun rachib'il ri junan yeb'yaj rik'in. Ri ala' rajaw ri jay, rub'anon jun ti rachoch richin ruwarab'äl, chi ri' k'a xewär wi kan ri ala' rik'in ri rachib'il xajonel.

Ri ruka'n el q'ij, man yeyakatäj ta' xa roma xeruchop jun nimaläj waran.

Roma k'a yalan paq'ij chik, ri rute' rutata' ri ala' xkib'ij chi utz nikik'asoj, roma k'atzinel chi niwa'.

—Tinb'ek'asoj na yin —xcha' ri te'ej.

—Ni, rat tapaja' ri qakape', xa ninb'ek'asoj na yin —xcha' ri tata'aj, kan xb'e'.

Taq xujäq apon ruchi' ri jay, xutz'ät k'a jun jab'el q'apoj xtän ri nib'yaj pa jay.

Taq ri tata'aj xutz'et chi k'o jun xtän pa jay, cha'anin xutz'apij kan ri ruchi' jay, kan pa jun anin xb'e'. rik'in ri rixjayil xub'ij k'a chi re':

—¡Ale'..., ale'...! ¡ri qalk'wal xub'en pe' ch'a'oj!

—¡Achike xub'än k'a? —xcha' ri te'ej, kan xsach jub'a' ruk'u'x.

Ri achin xub'ij:

—Ri qalk'wal xb'ereleq'aj pe' rixjayil, roma xintz'et kan jun xtän nib'yaj pa jay.

—Achike k'a tzij ri' —xcha' ri te'ej.

Ri tata'aj xub'ij:

—Wakami' k'o chi yeqoyoj ri qach'alal, chuqa' jun k'utunel, richin yeqak'ulub'a' yan —xcha'.

—Utz k'a ri, kan kab'iyin yan chi royoxik ri k'utunel, loman yin yeb'enwayoj ri qach'alal —xcha' ri ixoq chi re' ri achin.

—Utz k'a —xcha' ri achin, kan ja' ri' xeb'ekoyoj ri winaqi'.

Man xeyaloj ta' chi koyoxik ri winaqi' xa kan ja' ri' xepe' konojel, xkimol ki' pa nimajay.

Ri tata'aj xub'ij chi re' ri k'utunel:

—Wakami' tab'ana' jun utzil, tak'utuj jub'a' chi ke' ri ak'wala' wi kan qitzij nikajo' ki' —xcha' ri tata'aj.

—Utz k'a, ke'oyox pe' —xcha' ri k'utunel.

Xb'e ri te'ej richin xb'eroyoj pe ri ral:

—Niqajo' yojch'o' iwik'in chi ix ka'i' —xcha ri te'ej.

—¿Achike roma? —xcha' ri ala', kan chupan ri ramaj ri' xupiskolij ri', ri ala' rukusan rutzyaq ixoq.

Taq ri te'ej xutzu' ruwäch xa jun ala', xa ja ri ala' rachib'il ri ral. Yalan k'a xtze'en ri te'ej, roma rija' rik'in ri tata'aj xkinojij chi kan qitzij xtän ri k'o pa jay. Xa ja' ri aj xajol ala' ri xukusaj rutzyaq ixoq.

Ke re' xkib'än re jun k'ulaj tata'aj ri xesach rik'in ri aj xajol ala', pa jun nimaq'ij chupan ri alaxb'äl.

XK'IS

—Utz k'a —xecha' ri aj Pasu'm, kan ke ri' xkib'än.

—Tikanoj jun rutz'umal wakx, tixila' ruqupixik, richin niwelesaj jun nimaläj k'an rik'in. Jarpe' k'a raqän ri kan xtub'än Ja k'a rwäch ulew ri', ri xtichop pe' chupan ri qak'ulb'a't roj —xecha' ri qatb'äl taq tzij aj Tecpan

Kan ke ri' k'a xkib'an ri aj Pasu'm.

Ri aj pa Suma'i' xkitikirba' el retaxik ri ulew pa ruk'ulb'atil, ri kitinamit.

Ri ruk'ulb'atil ri Pasu'm napon xa xe' chi aju'i' nixule' chi wakx. Chi ri k'a xtikir wi el ri etanik. Ri ojer taq achi'a' nikitzi'joj chi ri ketab'al xapon k'a pa riwi' jun juyu' rub'i' pa ronxa. Pa riwi' k'a' ri juyu' ri', xkich'ik wi kan ri retal kikulb'atil ri ka'i' tinamit.

Roma ri q'atb'äl taq tzij xkikusaj jun rutz'umal wakx richin xketab'ej ri ulew xyi'ox chwäch ri tank'or. Ri winaqi' xkib'ij pa Tz'um chi re' ri kitinamit. Roma rik'in tz'um xetex wi ri rulew.

Jujun winaqi' nikib'ij chi yalan ruk'amon tib'ix Pasu'm chi re' ri tinamit, roma re b'i'aj re', kan pa rutikirb'al k'o Pe'. Chuqa' roma' ri ixoqi' xkit'is ruwachib'äl re kotz'i'j re' chi ruqul ri kipo't.

XK'IS

RI Q'OR ALA XUTO RI RUTINAMIT

Xk'ulwachitäj jun b'ey kan pa jun tinamit, k'o jun ala' ri xub'än chi xkom, xa xe roma ruq'oral.

Ronojel mul ri te'ej nub'elib'a kan ruway ri ral k'a pa ruq'u'. Taq ri tata'aj nirajo nuk'waj ri ruk'ajol pa samaj, ri ala' man nirajo' ta'. Re jun ala' re' yalan utz xuna ri q'oral.

Jun q'ij, re jun ala re' xuq'eluj rukamik chi kiwäch ri rute' rutata'. Taq ri te'ej xuk'waj apon ruway ri ral pa ruq'u', xutz'et k'a chi xa xkom yan. Xuräq ruchi' ri te'ej chi oq'ej, pa jun anin xb'erub'ij chi re' ri tata'aj.

—¡Ri ala' xkom! ¡ri ala' xkom! —xcha' ri te'ej.

Taq xkak'axaj pe' konojel ri winaqi' chi xkom ri ala', xepe' xukitz'eta'. Ri winaqi' xkib'ij:

—Niqajoyowaj ruwäch re ala' re', man jun chik yojtikir niqab'än wakami xkom yan. K'atzinel k'a nichojmirisäx richin nib'enuq kan —xecha' ri winaqi'.

Ri q'or ala' xub'än chi kaminäq, xa nirak'axaj pe ronojel ri nikib'ij winaqi' kimolon ki pa jay. Ri ala' ke ri' xub'an, roma rija' retaman chi taq k'o jun winäq nikom, ri winaqi k'iy sipanik nukisipaj kan chi re ri ánima.

Q'equm chik jub'a', ka' ri' xkik'waj el ri kaminäq richin nib'ekimuqu' kan. Taq xe'apon ri winaqi' rik'in ri kikaminaq pa muqb'äl, xa q'equm chik. Ri winaqi' xkib'ij:

—Wakami k'a chwa'q xtuqamuqu' kan —xecha'.

Xa xe' k'a xkilib'a' kan ri kamináq chuchi' ri jul, chuqa' xkijäq kan ruwi', xa xetzolin pe'.

Nitzolin yan pe' ri ala' chi rachoch, taq xrak'axaj xe'apon jumolaj achi'a' chunaqaj ri rukaxa.

Ri ala' xerutzu' pe' xa e wo'o' achi'a', rije' xkirik' qa' jun su't pa ulew ka' ri xkib'ij:

—Wakami' tiqatz'eta' jarpe' eleq xqil pe' chi qajujunal k'a re' xtib'eqatz'eta' achike k'o rik'in la kamináq k'o chi la' —xecha' ri eleq'oma'.

Ri achi'a' ri xe'apon el rik'in ri ánima, xa kiyon eleq'oma', ri ye'eleq' pa taq jay.

Ri kamináq ala' choj ruyo'on ruxkin, nirak'axaj ronojel achike nikib'ij chi kiwäch ri eleq'oma.

Jab'el kirik'ib'an qa' ronojel ri keläq', taq pa jun anin xuräq ruchi' ri ala' chuqa' xb'eyakatäj pe chi kij ri eleq'oma'.

Taq ri ele'oma xkitz'et chi' xb'eyakatäj pe' chi kij, konojel xkik'aqala' kan ri kipawi' xe'animäj.

Man xkinataj ta' chik kan ri pwäq keleq'an pe pa tinamit.

Ri ala' xb'eyakatäj pe pa ruka'xa, xumol el ronojel ri pwäq k'a ri' xtzolin el chi rachoch.

Re ju q'or ala' re', xub'än jun nimaläj utzil chi

re' ri rutinimit, roma man jun b'ey chik xetzolin pe' ri eleq'oma' chupan ri tinamit ri'.

Rik'in ri pwäq xuk'waj el ri ala', xtikir xub'än jun ruk'ayij pa k'ayb'äl richin xuq'axab'ej ri ruk'aslen.

XK'IS

RI PARKI'Y

Jun b'ey kan, pa jun nim ach'alal'il ri rajaw jay ronojel mul man yek'oje' ta' pa kachoch. roma re winaqi' re xa e k'ayinela'.

Chupan k'a ri kitinamit yalan eleq'oma' ye'ok pa taq jay.

Jun b'ey kan, re winäk re' k'a loman xeb'e' pa k'ayinik, xkitz'apila' kan ruchi' ri kachoch roma' kan ruk'ulun chi ke' chi ri kachoch nikanäj kan ruyon.

Xapon jun q'ij, ri eleq'oma' e kitzulb'en pe taq xe'el el ri rajaw ri jay. Ri eleq'oma' xkib'ij:

—Wakami, taq konojel xe el yan el, roj yojok apon pa' jay —xecha'.

—Utz k'a —xecha' ri ch'aqa chik kachib'il.

Taq xeb'e' ri rajaw jay, konojel xkib'ij:

—Xapon k'a ri ramaj richin yojok —xecha'.

Taq e b'enäq apon k'ate xekitz'et chi e k'o e k'iy achi'a' chwajay, rije' xetzolin chi kij, xkib'ij:

—¿Akuchi' k'a' xetz'ukutäj wi' pe' re achi'a' re'? —xcha. Rije' xe'animäj, chi kiwäch ri achi'a'.

Ri eleq'oma' man xkuqär ta kik'ux chi man xe' ok ta' chupan ri jay. Jun chik q'ij, xeb'e' richin yeb'e'eleq' chupan ri jay akuchi man xetikir ta' xe'eleq' ri jun b'ey.

E pa'äl k'a chwajay taq xeb'ek'ulun pe' ri' achi'a', ri xe'oqotan kichin ri jun b'ey kan.

Rije' xkajo' ta' xe'animäj xa man xetikir ta'. Yeb'e' ke la' yekiq'ät pe', yeb'e' ke la' yekinim pe', nikib'ajla' k'a ki' ri eleq'oma' chwakik'ux ri achi'a, ri kisutin rij ri jay. Re achi'a' re' xech'o' kik'in ri eleq'oma':

—¿Achike' niwajo' rix wawe'? ¿Achike' nikanoj? —Ri eleq'oma' yek'arak'ot roma' man nikil ta' achike' nikib'ij.

—Wakami' —xecha' ri achi'a', — ¡Wi xkixtzolin chik pe' wawe'? Yixqachop, k'a' ri' xkixqak'waj pa q'atbäl tzij.

Ri eleq'oma xexuke', xkib'ij:

—Tikuyu' qamak man xkojpe' ta' chik. Tib'ana utzil kojiwosq'opij el.

—Ri achi'a' xkitzu' kiwäch, man jun xkib'ij.

Ri eleq'oma' xjalatäj qa' kipaläj, xkik'utuj chik jun b'ey sachb'äl kimak chi kiwäch ri achi'a'.

Ri achi'a' malon xekosp'opij el. Pa ruk'isib'äl xkib'ij:

—Utz k'a —xecha'— xa xe' man timestaj ri xqab'ij chi we', roma roj kan chi paq'ij chi chaq'a oj k'o wawe' richin niqachajij re jay re'.

Ri eleq'oma' man xkina' ta' keropyaj xeb'e' roma

xkuyutäj el ri kimak. Jub'a ok keb'iyin taq xetzu'un kan chi kıj. Man jun achin xkitz'et, xa xe' parki'y e tikil. Re parki'y re' xa xe'ok qa' achi'a'

Roma k'a' ri', e k'iy winaqi' e tikiyon parki'y richin kiqejoj. Roma sketaman chi re che re', jun che' chajinel. Chuqa' yekitik pa taq kiku'ulb'atil ri ulew richin nikichajij ri tiko'n.

XK'IS

RI TI YUQ'UNEL

Ojer kan xkoje' jun ti ala' rubi' a Paskwalito. Re ti ala re' jun ti yuq'unel. Ronojel q'ij nib'e pa yuq'unik, pa jun juyu' rub'i xesiwan.

Rija yeruyuq'uj oxi' kok karne'l, ronojel q'ij k'o chi yerajlaj el taq nib'e' pa yuq'unik. Chuqa' ke re' taq nitzolipe' ri tiqaq'ij.

Chunaqaj akuchi niyuq'un wi, k'o jun nimaläj siwan.

Jun q'ij, rija' xub'ij pa ra'nima:

—Tinb'etzu' na la jun siwan la' —xcha' rija'.

Xb'e ri ti ala', taq xapon chuchi' ri nimaläj siwan, xukanoj jun b'ey richin niqa' chupan.

Qitzij na wi' xril jun ti b'ey ti latz' latz' ok. Ri ti ala' xb'e chupan ri ti b'ey. Ri ti b'ey xa eqal eqal xqa qa' chwäch ri siwan.

Ri ti ala' xrojqaj qa' ri ti b'ey. Taq xutz'et xa xb'ek'is chwasiwan. Ri a Pascualito xtzu'un qa' pa xulan, chi ri k'o jun ti jul, xtzu'un qa' chupan, xa xutz'et chi xa k'o b'ey nib'e qa' chupan. Ri ti ala' xok qa' chupan ri jul. Xa jub'a' ok xb'yin qa', xapon chupan jun nimaläj jul achi'el jay rub'anikil.

Nim rupan ri jul, chupan ri jul ri' k'o chik jun b'ey ri napon pa jun chik nimaläj jay, achi'el ri nab'ey. Chupan ri jul ri' e k'o k'iy taq kajon, ri ti ala' xujäq ruwi' jun, xril k'a kitzyaq ri aj xajol

masa't chupan. Ri a Pascualito xukusaj ruk'oj ri b'alam chuqa' ri rutz'umal ri b'alam.

Chupan ri nimajul ri' k'o' jun ti tzub'äl richin yatzu'un qa' chwäch ri siwan. Pa nik'aj chi re' ri siwan, b'anon jun achi'el rwajay. Chi ri' k'a kimolon wi k'i' jun molaj eleq'oma'. Re eleq'oma' re', ja rije' ri yeb'eno' ri eleq' chupan rutinamit ri a Pascualito.

Ri a Pascualito xukusaj jun ruk'oj ri b'alam, xukusaj chuqa' jun rutz'umal ri b'alam.

Nab'ey xukusaj qa' ri rutz'umal ri b'alam, k'a ri xukusaj qa' ri k'oj. Taq xukusaj ri k'oj, yalan xkikot. Cha'anin xb'e' chupan ri jun jul ri tzub'äl. Ri a Pascualito xtzu'un qa' pa xulan, kik'in ri jutzob'aj elq'oma' e k'o qa' pa xulan. Xch'o qa chi ke':

—¿Achike' ninb'än chi ri'? kixampe wawe', kixampe waweee...

Taq ri eleq'oma xkak'axaj ri ch'ab'äl ri', xa jun b'alam nintzu'un pe' chupan ri kachoch, jun b'alam ri nel q'aq' pa ruwäch. Ri eleq'oma' xkixib'ij ki', xkiräq kichi'. Taq man xkitz'et ta' chik ri b'alam, rije' xkinojij chi xxule' pe kik'in. Ri eleq'oma xkib'ij:

—Wakami' xkojrutij la b'alam, tiqak'aqa' el qi' pa siwan —xecha', kan ke ri xkib'än.

Xkik'aqala' k'a el ki' pa siwan konojel ri eleq'oma'. K'o jujun xekom, ri ch'aqa' chik xa xe' xekajitäj.

Ri q'ij ri', man jun chik eleq'om xkanäj kan chupan ri jul ri'.

Ri ti ala' xuxib'ij ri' roma ri xk'ulwachitäj. Xrelesaj kan ri k'oj, xrelesaj kan ri rutz'umal ri b'alam, ka ri' xtzolin el chi rachoch.

Taq xapon pa rachoch, xeruya' kan ri taq rukarne'l k'a ri' xb'esujun pa q'atbäl tzij.

Pa q'atb'äl tzij xub'ij ronojel ri xuk'ulwachij pa siwan. Ri q'atb'äl taq tzij xeb'e chi rij ri ti a Pascualito richin xkib'etz'eta' ri xk'ulwachitäj, taq ri q'atb'äl tzij xkitz'et chi xek'is ri eleq'oma' yalan xematyoxin chi re' ri a Pascualito. Ke re' xub'än ri jun ti ala' rub'i' a Pascualito ri ti yuq'unel.

XK'IS

RUNIMAQ'IJ RI QATINAMIT

Ronojel juna' konojel ri tinamit nik'o kijuna, nik'o kiq'ij.

Taq napon yan ri nimaq'ij richin ri tinamit. Konojel ri winaqi' yalan yesamäj roma nikajo' nikich'äk kipwaq richin xtikikusaj chupan ri kinimaq'ij.

Ri xtän nub'än k'iy rut'isoj, k'ij rukem. Richin man nisamäj ta' ri q'ij ri'.

Konojel ri winaqi' yalan yekikot' konojel nikich'äk ri kipwaq richin nikiloq' k'ak'a' kitzyaq.

Waqxaqi', lajuj qij richin man napon rinimaq'ij, yepe ri k'ayinela'.

Ri q'ij ri', konojel ri xtani', alab'oni; ixoqi' achi'a', ak'wala'. Yeb'e pa k'ayb'äl chuloq'ij kitzyaq. Ri achi'a' nikiloq' kipawi', kixajab', kiwex, kipas, kikamixa'.

Ri ixoqi' nikiloq' kuq, kipas, kipo't, kixajab' pach'bäl kiwi', ruwi jxkinaj. Ronojel re' richin nikikusaj pa nimaq'ij.

Chupan ri tinamit, ka'i' taq aloboni' yetzijon chi kiwäch, ke re' nikib'ij.

—Chiko, ¿Nikiloq' atzyaq richin ri ninaq'ij rat?— xcha' ri ti a Sirilo. Chi re' ri a chiko.

—Ja' —xcha' ri a chiko— ¿ja k'a rat?

—yin chuqa' — xcha ri a Sirilo.

Achi'el nikib'ij re ka'i' taq alob'oni' ri xetzijon qa'. ke ri' nikitzijola' konojel ri winaqi' chupan ri tinamit, roma ri kinimaq'ij.

Pa tinamit xepe' yan, ri kayil taq kab' k'ayil taq etz'ab'al, kiyil taq munil, kayil taq tzyäq.

Xepe' yan chuqa' ri sutin etz'ab'al, ri sutin kej' ri sutin ch'okolb'äl.

Konojel yalan yekikot. Ri te'ej tata'aj nikitzijoj achike' q'utun xtikitij chupan ri nimaq'ij ri'.

Konojel ri achi'a' nikijosq'ij xi kib'ey. nikichumaj ri kachoch, roma nuqa' yan ri nimaq'ij chupan ri tinamit.

Taq napon ri nimaq'ij chupan ri tinamit.

Nimaq'a' yan Yeyakatäj konojel ri winaqi' pa taq kachoch.

Pa jun ach'alal'il ri ak'wala, yemeson chwajay, pa b'ey. Ri ixoqi' yemeson pa jay. Ri tata'aj nukiraj qa' ri ruxaq' chäj pa nimajay.

Loman ri ak'wala' yemeson chwajay ri ixoqi' nikibän ri kape'. Taq xk'achoj ri kape' ri te'ej yeroyoj konojel richin yetuwa', konojel xexuke' pa ruxaq chäj nikisutij ki' chi rïj ri te'ej ri nijacho' ri kaxlan wäy rik'in ri kape'. Taq xewaytäj konojel xe'atin k'a ri xkikusala' ri k'ak'a kitzyaq.

Richin nik'aj q'ij' ri ixoqi' nikib'än jun utziläj q'utun. Taq yewaytäj, konojel yeb'e' pa k'ayb'äl akuchi' k'o wi ri nimaq'ij.

Chi ri pa nimaq'ij, nikik'ul wi ki' konojel ri winaqi'.

Ri xtani', ri alab'oni', nikelesala' ruwakiq'ij kik'in ri taq chikopi' ye'apon pa nimaq'ij.

Richin niketamaj achike' xitikib'än chupan ri kik'aslen, chuqa' achoj ik'in xkek'ule' wi'.

Ri xtani' yetze'en, yekikot kik'in ri ch'aqa' chik kachib'il, yejote' chupan ri sutin ch'okolb'äl.

Chupan ri nimaq'ij richin ri tinamit k'o aj xajoli'. Chuqa' nitelex pa taq b'ey rutyox ri tinamit.

Nimaq'a yan, niq'ajan ri xu'l rik'in ri q'ojom chuchi' ri rachoch Ajaw.

Ri aj samaji' nikitzijila' ri aj chuchi' ri rachoch Ajaw. Chuqa' chi rij ri rupalaqsab'al ri rutyox ri tinamit.

Ri nimaq'ij niyaloj oxi' kaji' q'ij

Ke re' rub'anikil ri runimaq'ij ri qatinamit.

XK'IS

RUB'EYOMAL RI XIB'INEL

Jun b'ey kan, jumolaj winaqi' pa jun jay ronojel aq'a' yalan yexib'ix pa kachoch. Ri rajaw ri jay rub'i' a Chano, rije' xik'o yan kik'u'x chi re ri xib'inel ri nok apon kik'in chaq'a'. Chi kinaqaj rije' k'o rachoch jun kowiläj achin, ri man nuxib'ij ta' ri'. Ri a Chano xub'ij chi re' ri rixjayil:

—Rat ale, qab'anon ta jun rub'anikil chi re' re xib'inel re'.

—¿Achike' ta k'a? —xcha' ri ixjaylonel.

Tiqoyoj ri ma Layo richin nurtz'eta' achike' ri nixib'in pa qachoch —xcha' ri ma Chano.

—Utz k'a, xa xe ta' xtrajo' pe' —xcha' ri ixoq chi re' ri rachijil.

Taq xqaq'ij qa', ri ma Chano xb'ech'o rik'in ri ma layo, ke re xub'ij chi re':

—Yin in petenäq awik'in, nab'än ta jun utzil nab'etzeta' ta' jub'a' achike' ri nixib'in pa qachoch —xcha' ri ma Chano chi re' ri kowiläj achin.

Ri ma Layo xub'ij:

—Utz k'a xa xkinapon chaq'a —xcha' ri ma Layo.

Taq xok pe' ri aq'a', xapon ri ma Layo chi rachoch ri a Chano ke re' xub'ij:

—Ja re' xipe' —xcha' ri ma Layo.

Ri a Chano xub'ij:

—Tab'ana utzil Layo wawe' yak'oje' wi', roma wawe' nik'ojk'ot wi pe nab'ey ri xib'inel, xa xtatz'et ta jub'a' —xcha' ri achin.

Ri ma Chano xeruk'waj el konejel ri rach'alal richin xeb'ewär pa jun chik jay.

Ri ma Layo ruchajin ri xib'inel, xa jub'a' chik man napon ri nik'aj aq'a' taq xapon ri xib'inel, nik'ojk'ot ok chuchi' ri jay, kan nirajo' nujäq ok chi uchuq'a' ri ruchi ri jay. Ri ma Layo choj ruyi'on ruxikin, k'a runaj xch'o' pe' chi re' ri k'o pa ruchijay.

—¿Achike nawajo'? —xcha' pe ri ma Layo.

Ri xib'inel xub'ij:

—¿La ja' rat rajaw ri jay? —xcha'.

—Ri rajaw jay man e k'o ta' k'a chwa'q ye'oqa —xcha' ri ma' Layo

—Yin xa choj in peyon kan jub'a' wawe' —xcha' ri ma Layo.

—Yin ninmatyoxij chawe' chi rat xatikir xach'o pe chwe', ronojel mul yinoqa' man jun achike nitikir nich'o wik'in. Wakami' ninb'ij chawe' chi xa yin in kimama' ri rajaw re jay re', xa man in okinäq ta chi la' chikaj, roma k'o jun numuqun kan wawe' taq k'a in k'äs na' —xcha' ri xib'inel, rat, ri xatikir xach'o' wik'in, tab'ana utzil tak'oto' ri numuqun kan.

Jo', katampe' ninb'ek'utu' chawäch akuchi k'o wi' —xcha' ri xib'inel chi re' ri ma Layo.

Ri ma Layo xel el chwajay xb'e chi rij ri xib'inel, man näj ta xeb'e' wi', xa xeruxikin rin jay xeb'e wi'. Ri xib'inel xub'ij:

—Wawe' k'o wi ri numuqun kan, tawelesaj el tak'waj, xa xe' nink'utuj jun utzil chawe' tatojo' oxi' misa pa nub'i', yin nub'i' ma Mele's, xa xe la' ninb'ij kan chawe xa yib'e' yan, roma man k'iy ta ramaj yi'on pe chwe' —xcha' kan ri xib'inel chi re' ri ma Layo.

Ri ma Layo xukanoj jun k'otb'äl ulew pa jay, taq xril xuchop ruk'otik. Jub'a' ok xuk'ot qa', cha'anin xb'erila' qa jun nim raxab'äj ri k'o chi ri'. Ri ma Layo eqal xusurij rij ri ab'äj ka ri' xrelesaj el, nimaq'a' yan xub'erya' kan chi rachoch.

Taq xseqer qa utz, k'a ri xe'apon rajaw ri jay, xkik'utuj k'a chi re' ri ma Layo achike' ri xutz'et. Ke re xkib'ij chi re':

—¿Achike xub'än ri xib'inel ch'aq'a'?

—Ja' xuqa', xa jun iwach'alal Mele's rub'i', xub'ij kan chi man tib'än oyowal chuqa' ke'inataj konojel ri iwach'alal ri e kamināq chik —xcha' ri ma Layo chi ke'.

—¿La xa xe' ri' xub'ij kan? —xukutuj ri a Chano.

—Ja', xa xe' ri', wakami' tiwetamaj chi man jun

achike xkixxib'in pan iwachoch, wi qitzij xtib'än ri xub'ij kan ri ma Mele's —xcha' ri ma Layo.

K'a ri' xekikot ri rajaw jay, roma manaq chik xkexib'in pa jay. Kan xkib'än achi'el xub'ij ri ma Layo chi ke'. Chuqa' ri ma Layo yalan xkikot roma ri beyomal xril.

XK'IS

RI ACHIN XCHO' RIK'IN RI RAJAWAL JUYU

Xkoje' jun ach'alal'il ri yalan kichajin meb'a'il pa kachoch. Ri achin rub'i' Pala's, rija' e k'o waqi' ralk'wal k'a taq e kokoj ok. Re achin re ronojel juna' nib'esamäj pa taq'aj chuch'akik kiway ri ralk'wal.

Re ach'alal'il re' kik'wan ki' ri kachoch pa jun ti li'an ulew. Taq nipe' ri achin chub'anik jun rutaqkil pa tinamit, k'o chi nuq'axaj jun raqän ya', jun juyu', k'a ri' napon pa tinamit.

Jun q'ij, ri ma Pala's xb'e chub'anik jun rutaqkil pa tinamit, taq xapon el pa ruwi' ri juyu', chuchi' ri b'ey tz'uyul jun achin nim raqän, saqiläj achin. Nab'ey xch'o' pe ri saqiläj achin chi re' ri ma Pala's, ke re' xub'ij:

—Xape' Pala's, yin at wayob'en wawe' richin yitzijon jub'a' awik'in —xcha ri achin.

Ri ma Pala's xub'ij:

—Aninäq in b'enäq chi re' jun nutaqkil pa tinamit, wakami' man jamäl ta xkitzijon awik'in.

Ri achin xub'ij:

—K'o chi yatinwoyob'ej roma ninwajo' yitzijon jub'a' awik'in. Tab'ana' utzil, tak'ama' pe jun ti nuya' chi ri' —xcha' ri achin, rija' xuya' el ri rajil chi re ri ma Pala's.

—Q'alaj ri' xkatunwila' pa jun ti ramaj —xcha' kan ri ma Pala's.

Xa man xyaloj ta ri ma Pala's chi re ri rutaqkil, cha'anin xtzolin el. Taq xapon el xub'ij:

— Ja' re' ri achilab'en el chwe' —xcha' ri ma Pala's, xuya' apon ri jun etab'äl siwan ya' chi re' ri achin.

Taq xqumutäj qa' ruya' ri achin, xub'ij:

—Wakami' ninb'ij chawe' chi yin, ronojel viernes yinik'o ke re'.

—Yin at nutzeton chi, yalan nawajo' ato'ik kik'in ri awalk'wal. Yin yatinto', xa xe' rat xtab'än ri xtinb'ij chawe —xcha' ri achin.

Wakami' yab'e chwij richin ninb'ek'utu' chawäch akuchi k'o wi' ri wachoch.

Ri ma Pala's xub'ij:

—¿At achike' rat k'a? ¿Akuchi yapewi? —xcha' ri ma Pala's chi re' ri achin.

Ri achin xub'ij:

—Yin in k'o richin yento' ri winaqi' ri taq meb'a'i' —xcha' ri achin.

Jo' k'a —xcha' ri ma Pala's.

Junan xeb'e pa jun k'ojolib'äl rub'i' chirij chum. Taq xe'apon, ri achin xub'ij:

—Ja' k'ojolib'äl re' ri ninb'ij chawe'. Wakami k'o chi nab'än jun nimaq'ij, ye'ak'än pe konojel ri

awach'alal, ri q'ojon, ri siwan ya', ri q'utu'n, äk', ronojel ri' nak'än pe' —xcha' ri achin.

—Taq xtab'än ri nimaq'ij, pa ruwuq q'ij yape' chik wawe', chuqa' yin yinuqa' richin yatinto' el. —xcha' ri achin

Wakami' katzolin k'a chi awachoch, yin chuqa' xa yib'e yan, man tamestaj ri xinb'ij el chawe' —xcha' kan ri achin chi re' ri ma Pala's. K'a ri xtzolin pe' rija' chi rachoch.

Taq xuqa' pa rachoch xutzijoj chi re' ri rixjayil.

—¿Achike xtinb'än? k'o jun achin xink'ul xub'ij kan chwe' chi nib'än jun nimaq'ij, yin man jun nupwäq. Ri ixoq xub'ij:

—Wawe' man jun niya'o' pwäq pa qajik, chuqa, man jun niqak'ayij. Xa man xtiqab'än ta ri' —xcha' ri ixoq.

Ri ma Pala's xukanoj ri pwäq xa man jun akuchi xril wi'. Xik'o' k'a ruq'ijul ri nimaq'ij rija man xtikir ta' xub'än.

Jun q'ij xb'esamäj chi kikojol ch'aqa' chik achi'a', xutzijoj chike achike' xuk'ul pa ruwi' ri juyu'. K'o achi'a' nikib'ij:

—Yalan utz ri xawil, xab'än ta' ri xb'ix chawe' —xecha' chi re'. Ke ri' xub'än ri ma Pala's taq man xril ta' ri jun utzil ri xsuj chi re' roma ri achin rajawal juyu'.

XK'IS

RI ACHIN RI XERUQ'OL RI WINAQI'

Ri xub'än ri jun qoroläj achin jun b'ey kan. Re achin re' nuq'oraj nisamäj, manäq rupwäq richin nuya' chi re' ri rixjayil. Ronojel q'ij nich'ob'on pa ruwi' ri ruk'aslen, xa man jun samaj retaman nub'än richin nuch'ak rupwäq.

Jun q'ij, ri rutata' xub'ij chi re':

—Rat nuk'ajol kasamäj jub'a', la q'oral man utz ta' —xcha' ri tata'aj chi re'.

Pa jun nimaq'a' ri k'ajolaxel xunojij jun rub'anikil richin nril jub'a' rupwäq. Ri k'ajolaxel ala' rub'i' a Lux. Xpe' ri a Lux xub'ij chi re' ri rutata':

—Tata', nab'än ta' jun utzil chwe' ninqäj ta' jub'a' a pwäq, xa ninb'ekanoj jub'a' nusamaj, taq xkitzolin pe' xtintzolij ruk'exel chawe' —xcha' ri ma Lux.

Ri tata'aj xub'ij pa ra'nima: "Rik'in jub'a qitzij k'a" —xunojij ri.

—Utz k'a, jampe' nawajo'—xcha' ri tata'aj.

Ri ma Lux xub'ij:

—Naya' ta jun much' chwe' —xcha'.

—Utz k'a —xcha' ri tata'aj, kan xuya' pe' ri pwäq chi re' ri ruk'ajol.

Taq k'o chik ri pwäq pa ruq'a' xub'ij chi re' ri rixjayil:

—Tab'ana' utzil tab'eloq'o' jun qo'l, xa k'o jun ninb'än chi re' —xcha' ri ma Lux chi re' ri rixjayil.

Taq ri ixoq xuk'än pe' ri qo'l, ri achin xuchop xuya'ik setesäq taq pwäq chuqul, k'a ri' xuk'waj el ri qol juk'an chik tinamit richin xb'eruk'ayij kan.

Xapon k'a pa jun tinimit, xroyob'ej ri q'ij richin k'ayb'äl richin nusuj ri qo'l ri niq'ayisan pwäq (nupamaj pwäq).

K'o winaqi' xkik'utuj jarpe' rajil ri qo'l ri', ri rajaw xub'ij:

—Re qo'l re' jotol rajil, roma nuq'ayisaj pwäq (nupamaj pwäq).

K'o k'a pa k'ayb'äl ri a Lux rik'in ri qo'l, taq chupan ri ramaj ri' xqayisan qa' (xpaman qa'), taq ri winaqi' xkitz'ät chi qitzij k'o pwäq chupan ri ruq'ayisal, choj xkitzula' kiwäch. K'a ri', xkik'utuj' chi re' ri a Lux jarpe' rajil ri qo'l. Rija xuk'utuj oxi' much' chi re'.

Ri winaqi' xkimol ki' chutzu'ik ri ti awäj, yalan k'a xkimäy. Xpe' jun achin xub'ij:

—Taya' el chwe' yin —xcha' apon chi re' ri rajaw.

Chupan ri ramaj ri', ri a Lux xuk'ayij ri qo'l, taq xuk'ul el ri rupwaq xb'e juk'an chik tinamit.

B'enäq k'a pa b'ey taq xeruk'ul jun q'ataj taq aq, cha'anin xpe' jun na'oj pa rujolon. Rija' xeruqupila' kan kijey ri taq aq, xub'orej el pa ruq'a', xb'e'.

Taq xapon chunqaj jun tinamit, chi ri' xril jun

rimaj ch'ab'äq. Xuch'ikila' k'a chi kijujunal ri taq jeyaj chupan ri ch'ab'äq. Taq xapon pa tinamit xukanoj jun loq'oy aq. Ri a Lux xub'uj chi re' achin:

—¿Tata, man naloq' ta' e lajuj aq? xa jun wakx xeruxib'ij kan roma ri' xkinim ki' pa ch'ab'äq ri loq'oy aq xeb'erutz'eta'

—Tatzu' la kib'anon, xa xe' chik la kijey niq'alajin pe', wi xke'aloq', eqal eqal xke'awelesaj el pa ch'ab'äq —xcha' ri a Lux.

Ri loq'oy aq xub'ij:

—¿Jarpe' kajil?

—Yin nink'utuj kaji' much' chi ke —xcha' ri ma Lux.

—Yin xa xe' oxi' much' ninya chi re' —xcha' ri loq'oy aq.

Ri a Lux xub'ij:

—Utz k'a, xa roma ninwajo' yib'e' yan chi wachoch —xcha' chi re' ri loq'oy aq.

Xa xe' k'a xuk'ul el kajil ri aq, xb'e chi rachoch. Taq xapon chi rachoch, k'iy rupwäq ruk'wan el. K'a ri' xb'erutzolij kan ri pwäq ruqajon chi re' ri rutata'.

Ke re' xub'än chupan ruk'aslen ri ala' rub'i' a Lux. Xa xe' roma yalan xurayij ruwäch ri q'oral.

XK'IS

RI AJ XUL ACHIN

Jun b'ey kan, jun k'ulaj winaqi' ri kiyon ok pa kachoch man jun kalk'wal k'o. Ri achin rub'i' ma Gaspar ri rixjayil rub'i' xta Laxa'. Rije' e k'o pa jun ti ral tinamit rub'ini'an ojer k'ayb'äl.

Ri ma Gaspar retaman niq'ojoman, rija' jun utziläj achin aj xul chupan ri ru tinamit. Taq noqa' ri nimaq'ij pa ru tinamit, rija' niq'ojoman chi ri', chuqa' taq noqa kinimaq'ij ri ch'aqa' chik tinamit ri e k'o naqaj, ronojel mul nukoyoj ma Gaspar richin nib'eq'ojoman kik'in.

Jun q'ij, xoyox pe' ri aj xul pa jun tinamit rub'ini'an Santiago, richin nib'eq'ojoman ka'i' q'ij chi ri'. Ri ma Gaspar xub'ij chi re' ri rixjayil:

—Rat ale', yin xa xkinel el ka'i' q'ij, ninwajo' chi nachajij jub'a' re qachoch —xcha' ri ma Gaspar.

Ri xta Laxa xub'ij:

—Utz k'a ri', yatinwoyob'ej apon —xcha' rija'.

Ri achin man runab'en ta' chi ri rixjayil xa xe' tzij nub'än chi taq jay.

Xapon k'a ri q'ij richin nib'e pa q'ojomanik, utz xjalon el ri ma Gaspar.

Ri ixoq man rumestan ta' ri tzijonik nub'an taq nel el ri achin. Kan xa xe' xel el ri rachijil pa q'ojomanik, kan ja' ri' xb'e chi taq jay chi re' ri tzij. B'enäq k'a pa b'ey chub'anik ri tzij taq xpe' jun

nimaläj kaq'iq', xyakatäj ka' jun qitzij saqsutum kan xutzeqej el ri ixoq chi kay.

Pa jun ti ramaj, taq xuna' ri ixoq juk'an chik rwach'ulew k'o wi'. Rija' choj k'ula' nitzu'un wi' tz'uyul chwäch jun nimali'aj ulew ri xa xe' q'ayis k'o chwäch. Xapon k'a jun achin rik'in, xub'ij chi re':

—¿Achike nakanuj rat ixoq wawe'? ¿Akuchi yape' wi'? —xcha' ri achin.

Ri ixoq xub'ij:

—Man wetaman ta' akuchi in k'o wi', xa jun saqsutum xik'amo' pe wawe' —xcha' ri ixoq.

Ri achin xub'ij:

—Wakami' yab'e' chwij, achike' na xtub'ij ri jun wachib'il chawe' —xcha ri achin.

Ri ixoq xyakatäj el k'a ri' xb'e chi rij ri achin. Xe'ok chupan jun nimaläj jay. Ri achin xub'ij chi re' ri rachib'il:

—Xinwil pe' jun ixoq choj tz'uyul, xa k'ula' nitzu'un —xcha' ri achin.

—Utz xub'än xak'än pe', kab'iyin chik tab'echajij ri rwaqachoch —xcha' ri achin chi re ri rachib'il.

Ri achin xb'eruk'ama' pe' jun sale'y xuya' apon chi re' ri ixoq richin nuxukulb'ej qa'. Taq ri achin xel el jub'a' richin xq'ax apon chupan jun chik jay, ri ixoq xutz'et chi xeb'etz'ukutäj pe itzel taq chikopi' chwäch ri sale'y. Xetz'ukutäj ri aq'asita'l, aq'atz'utuj ajqaj.

Ri ixoq nisik'in pa kiq'a' ri chikopi', roma e nojnäq chi rij, chuqa' nikich'op.

Taq xapon ri achin xuto' ri ixoq, xa choj xeruxupuj el ri chikopi', ke ri' xe'el el chi rij. Ri achin xuk'utuj chi re ri ixoq:

—¿Achike nakanuj rat chwäch re ruwach'ulew re'? —xcha' ri achin.

Ri ixoq xub'ij:

—Man wetaman ta' akuchi in k'o wi', xa xe' xinna' chi xirutzeqej el jun saqsutum chi kaj, taq xuna' nuwäch juk'an chik in k'o wi' —xcha' ri ixoq.

Ri achin xub'ij chi re':

—Ninjoyowaj awäch rat ixoq, wawe' man xtawewaj ta' ri ab'anikil —xcha' ri achin.

Ri awachijil yalan utz runa'oj rija' kikoten ri ra'nima nisamäj, ja k'a rat man choj ta' nab'än chi re' ri ak'aslen —xcha' ri achin—. Katampe' ke re', ninwajo' nink'ut chawäch achike' najin ri awachijil —xcha' ri achin chi re' ri ixoq.

Ri achin xujäq rutzub'al ri jay, taq xtzu'un el chupan xutz'et ka', ri jun nimaläj nimaq'ij najin chupan ri tinamit Santiago.

Ri ti aj xul rachijil ri ixoq, najin niq'ojoman chuchi' ri rachoch Ajaw.

Taq ri ixoq xutz'et ri rachijil, ri achin xub'ij chi re':

—Wakami' achike' nach'ob' pan awa'nima, xatz'ät ri awachijil xa choj ok nisamäj —xcha' ri achin chi re ri ixoq.

—¿Achike' nawajo' nab'an, la naya' kan ri tzij chi taq jay? wi manäq k'o chi yatkich'op chik re juley chikopi' re' —xcha' ri achin chi re ri ixoq.

Ri ixoq xuxib'ij ri' chi kiwäch ri chikopi', xub'ij k'a:

—Man ninb'än ta chik ri tzij chi taq jay, xa xkisamäj pa wachoch —xcha' ri ixoq chi re' ri achin.

Ri achin xub'ij:

—Rat xab'ij chi man xkatzijon ta chik xa choj xkak'oje' pan awachoch, kan ke ri' tab'ana' k'a —xcha' ri achin.

Taq xuna' ri ixoq pa rachoch chik k'o wi', nikikot xub'än qa rusamaj pa jay, taq xapon ri rachijil kan xuk'ul apon rik'in jun utziläj kikoten. Ke re xub'än ri ixoq taq man xtzijon ta chik.

XK'IS

RI TI MEB'A' ALA'

Ri xuk'ulwachij ri jun meb'a' ala' ri xekom ri rute' rutata', roma jun nimayab'il.

Rija' ti ruyon ok xk'oje' kan pa rachoch, man jun rach'alal, man jun nichajin richin.

Jun q'ij, ri ti ala' xb'erukanoj akuchi ta' jun nuxjanej wi jub'a' ri'. Rija' xapon chuchi jun jay, xch'o apon, xb'e el pe' jun achin. Ri achin ri' xa ruyon ok pa rachoch, ri ti ala' xub'ij:

—Tata, nab'än ta' jun utzil chwe' yik'oje' ta jub'a' awik'in, xa roma nuyon ok, man jun wach'alal — xcha ri ti ala'.

Ri achin xub'ij:

—Yin chuqa' xa nuyon ok in k'o pa wachoch, wi niqa' chawäch nachajij ri wachoch ronojel q'ij. Roma yin k'a tiqaq'ij yitzolin pe pa samaj — xcha ri achin chi re' ri ti ala'.

—Wi nab'än utzil chwe', utz k'a ri' —xcha ri ti meb'a'.

Rik'in yalan kikoten xk'oje' qa' ri ti ala' pa rachoch ri achin.

Taq nitzolin pe' pa samaj ri achin, nuk'amala' pe' munil. Ja re' k'a nok kiway pa kachoch.

Jun q'ij, ri ti ala' xub'ij chi re ri achin:

—Yin ninwajo' yib'e chawij pa samaj —xcha' chi re'.

Ri achin xub'ij:

—Yin xa pa ruwi' jun nimajuyu' yisamäj wi', chi ri' yalan kaq'iq' man yab'e' ta, roma rik'in jub'a' xkaruk'waj kaq'iq —xcha' ri achin.

—Utz k'a —xcha' ri ti ala', xa man jun chik xub'ij chi re' ri achin.

Ri achin ri xa samajel richin chi kaj, man richin ta re rwach'ulew re'. Jun chik q'ij, ri ti ala' xub'ij chik jun b'ey chi re' ri achin chi nib'e' chi rij.

Ri achin xub'ij:

—Wi nawojo' yab'e' chwij, ninb'ij chawe' chi man nab'än ta ak'aqatil.

Ri jun chik q'ij, ri achin xuk'waj ri ti ala' pa ruwi' ri nimajuyu' akuchi nisamäj wi' rija'.

Pa ruwi ri nimajuyu' e k'o jay e b'anon. Taq ri achin rik'in ri ti ala' xe'apon chi ri', xeb'ekila' e kaji' achi'a' ri ye'ajin yewa'. Taq xekolaj ri achi'a' xkik'utuj jun utzil chi re' ri ti ala':

—Tab'ana' utzil chi qe', taq xkojjel el, tatzaka' jub'a' qakinaq' pa b'ojo'y —xecha' chi re' ti ala'.

—Utz k'a ri' —xcha' ri ti ala'. Taq xerutzu' ri achi'a', xutz'et chi xkijäq jun yakb'äl tzyäq, chi ri xekelesaj wi el ri kitzyaq k'a ri' xejalon el xeb'e'.

Taq xeb'e' ri achi'a', ri ti ala' xutz'et chi k'a k'o' jun yakb'äl ri man xkijäq ta ruwi', ri ti ala xunojij: "Tinjaqa' na' ruwi' la jun chik yakbäl la'".

Ri ti ala' xb'eruk'ama' pe' ri kinäq', chuqa ri b'ojo'y. Taq xutz'ät chi ri etab'äl yalan ti ko'ol ok, rija' xub'ij:

—Re' man xkerub'än ta', ninya' naqa' ka'i' etab'äl —xcha rija'.

Taq ri ti ala' xuya' kan ri kinäq' pa ruwi' ri q'aq', xb'e rik'in ri yakb'äl tzyäq.

Taq xujäq ruwi' ri yakb'äl tzyäq, ri ti ala' xuk'än el jun, k'a ri xukusaj achi'el xkib'än el ri achi'a' taq xeb'e' chi kaj.

Rija' chuqa' xb'e' chi kaj. Kan pa jun ramaj xtz'ukutäj jun nimasalkum chupan ri rwach'ulew ri'.

Pa jun anin xe'uqa ri achi'a' pa kachoch taq xkitz'ät, jaqäl kan ri jun yakb'äl tzyäq manaq chik ri tzyäq chupan. Chuqa' ri b'ojo'y xpax pa q'a'q', roma kan ka'i' etab'äl kinäq' ri xya' qa' chupan.

Ri kaq'iq' k'iy ch'a'oj xerub'anala', ri achi'a' xpe koyowal xb'ekikanoj ri ti ala' pa kaq'iq. Taq xkil xkik'än pe', xkik'utuj chi re':

—¿Achike xb'in chawe' chi xakusaj el ri tzyäq? chuqa' ¿achike' roma' k'iy kinäq' xatzäk qa' chupan ri b'ojo'y? —xecha' chi re'.

Re oxi' achi'a' re' xa e rajawal ri job'. Ri tzyäq ri k'o chupan ri ruk'isib'äl yakb'äl, ja ri' rajawal ri kaq'iq'. Ronojel q'ij nikib'än ri kisamaj roma k'o chi nikiya' ri kaq'iq' chi re' ronojel ri rwach'ulew.

XK'IS

RI MA TANIX NIRAJO' NIB'EYOMÄR

Jun b'ey kan, jun achin rub'i' ma Tanix yalan nurayij ruwäch ri b'eyomäl. Ronojel mul taq nitzijon kik'in ri ch'aqa chik achi'a' nub'ij:

—¿La manaq k'a iwak'axan rix, akuchi ta nilitäj wi ri pwäq? —nicha'.

Ri achi'a' xkib'ij chi re':

—Man jun, xa xe' qetaman roj chi' wi yasamäj nawil ri pwäq, wi man yasamäj ta' man jun k'a ri' —xecha' chi re'.

Ri ma Tanix xub'ij:

—Yalan in samajinäq chupan ri nuk'aslen, xa man jun yirub'än ta ri pwäq —xcha chi ke ri achi'a'.

Ronojel mul nich'ob'on ri ma Tanix pa ruwi' ri ruk'aslen.

Jun q'ij xuk'ul jun achin xtzijon rik'in, ri achin xub'ij chi re':

—Jo' pa taqaj rat, wakami' k'o utz ch'akoj chi ri' —xcha' chi re'.

Ri ma Tanix xub'ij:

—Jo' k'a, ¿achike q'ij yojb'e'? —xcha' ri ma Tanix.

K'o chi yojb'e' chwa'q richin niqil qak'ojilib'al —xcha' ri achin.

Ke ri' xkitzijoj re achi'a' re' chupan ri q'ij, taq xkik'ul ki' pa b'ey. Ri ruka'n el q'ij xkoyola' el ki' xeb'e k'a. Man xkina' ta ri b'ey roma yetzijon e b'eneq, taq xe'apon pa taq'aj xkib'ij:

—Wakami' k'a chwa'q xtiqak'utuj apon ri qasamaj —xecha'.

Rije' xewär kan pa jun nim jay ri manaq ruxe'.

Ri ruka'n el q'ij, k'a ri' xb'ekik'utuj ri kisamaj chi re ri rajaw taq'aj.

Ke re' xkib'ij chi re':

—Oj peteneq chukanuxik qasamaj nab'än ta utzil, naya' ta' jub'a' qasamaj —xecha' rije.

—Utz k'a ¿Achike samaj niwajo'? k'o rejoj q'ayis, k'o wuxuj kape', k'o b'anoj b'ey, ¿Achike niqa' chi wàch? —xcha' ri rajaw chi ke'.

Rije xkib'ij:

—Ja' ta ok ri wuxuj kape' naya' chi qe' —xecha'.

—Utz k'a, kan tichapa' ri samaj —xb'ix chi ke'.

K'a ri, xeb'e apon chuchi' jun jay richin xjach pe' jujun kichakach. Rije' xeb'e pa wuxuj, k'o chi xeb'iyin jub'a', chuqa' b'inaqil k'a yejalalox chupan ri kisamaj. Man xa xe ta rije' ri yewuxun kape', chuqa e k'o ch'aqa chik kachib'il.

Jun q'ij, jab'el yewa' pa samaj taq xkina' xapon

apon jun k'aqob'äl kik'in. Xa jub'a' man xekuyu', rije' k'ula' yetzu'un wi' xkib'ij:

¿Achike ta k'a ri yojk'aqo' pe? —xecha' rije' chi kiwäch.

Janpe' q'ij ri xesamäj chi ri', ja' ruwäch q'ij ri', ri xek'aq apon.

Ri achin ri nurayij ri b'eyomäl, xub'ij pa ra'nima: "Kipe na chaq'a' richin nuntz'eta' achike ri nik'aqon pe" —xuch'ob rija'.

Tiqaq'ij junan xetzolin pe', xkejqaj pe' ri kape'.

Taq ri achi'a' xewär qa', pa nik'aj aq'a', ri ma Tanix eqal eqal xyakatäj el pa ruwarab'äl. Xb'e chutz'etik achike ri xk'aqon pe' chi kij pa q'ayis.

Taq xapon chi ri, xutz'et, jun q'aq' ri nik'at chukojol ri kape'. "Re' jun b'eyomäl" —xub'ij rija'.

Rija' xuya' kan retal utz utz, akuchi nik'at wi ri q'aq, k'a ri' xtzolin el.

Taq tzolijinäq pe', xuch'ob pa ra'nima: "Chwa'q nunk'oto', ninqaja' na pe jun k'otb'äl ulew" —xcha' rija'.

Taq xapon rik'in ri rachib'il xik'o yan nik'aj aq'a', eqal eqal xkotze' qa'. Ri ruka'n q'ij, xepe' junan pa samaj, ri jun man xunab'ej ta' chi ri ma Tanix xel el chaq'a'.

Taq xqa qa' ri jun q'ij chik xetzolin pe', ri jun chik achin xurqaja' jun k'otb'äl ulew chi ke ri winaqi'

aj chi ri'. Taq xapon nik'aj aq'a' eqal xyakatäj el, xel el xb'e, xuk'waj ri k'otb'äl ulew. K'a k'o man napon rik'in ri retal ri q'aq', ri achin nikikot chik.

Taq xapon rik'in ri etal xtzu'un apon, nik'at chik jun b'ey ri q'aq'. Rija' eqal eqal xjel apon rik'in ri q'aq', taq xapon rik'in, pa jun anin ri q'aq' xchup qa'. K'a ri' xuchop k'a ruk'otik ri ulew, kan achi'el k'o oqotayon xub'än chi re'. Xa jub'a' ok xuk'ot qa, xril jun ti b'ojo'y nojnäq ri saqipwäq chupan. Eqal xrelesaj el ri ti b'ojo'y chupan ri jul, k'a ri' xumuq chik kan ri jul. "Wakami' xinwil na ri nurayb'al" — xcha' rija'.

Ri b'ojo'y xrewaj kan pa q'ayis chunaqaj ri b'ey, xuya' kan chi ri' richin nub'ek'ama' pe', taq xtitzolin el pa samaj.

Taq xapon pa ka'aj xwär chik qa jun b'ey, ri rachib'il man xuna' ta taq xyakatäj chik el ri ma tanix.

Taq xseqer el, ri ma Tanix xub'ij chi re ri rachib'il:

—Rat, yin xa yitzolin chi wachoch.

—¿Achike roma? —xcha' ri rachib'il.

Ri ma Tanix xub'ij:

—Roma man yirub'än ta ri nuway ri niyi'ox wawe' —xcha' rija'.

—Tatz'eta' awi' k'a —xcha' kan ri ma Tanix chi re ri rachib'il xtzolin pe'.

Taq xtzolin el chi rachoch ri ma Tanix xb'eruk'ama' apon ri b'ojo'y xrewaj el pa tzyäq k'a ri' xrejqaj el. Xub'än achi'el man jun rilon.

Taq ri achin xapon chi rachoch, xukanoj jun utz rukojolibäl ri b'ojo'y. Ke ri' xub'än ri achin taq xtikir xril ri b'eyomäl, utz xub'än ri ruk'aslen.

XK'IS

RI MA TUKUR

Jun b'ey kan xk'oje' jun ti ri'j ixoq, rija' e k'o e ka'i' taq riy. Ri taq alab'oni' kiyon ok xketamaj yekanun pa taq che'.

Ri ati't yalan nikikot kik'in ri e ka'i' taq riy, roma xketamaj yekanun. "Wakami' kan xa xe' k'a rije' xke'ilin wichin" —xcha' ri ati't pa ránima. Ri taq alab'oni' k'o q'ij ri yeb'e pa kisamaj, k'o k'a q'ij ri yeb'e' pa kanunik.

Taq yeb'e' pa k'echelaj xa xe' jun ti tz'i' nikachib'laj el yeb'e'. K'o b'ey xa xe' ri ti kitz'i' nikojqaj roma rija' niyi'o' retal akuchi e k'o wi' ri chikopi'. Rije' xa xe' rik'in pub' yekiqasaj wi ri chikopí'.

Taq yetzolin pe' tiqaq'ij, k'o b'ey yekil pe' ka'i', oxi' kiwäch taq chikopi'. Taq ye'oqa chi kachoch nikib'ij chi re ri kati't:

—Xa xe' re' xqil pe' roj nana', tab'ana qaq'utun chi re' —yecha' chi re' ri kati't.

—Utz k'a, xa xtinb'än rutzil —nicha' ri kati't kan nikikot kik'in ri taq riy.

Man ta k'a ri kati't xa juwi' jub'a runa'oj kik'in ri taq riy.

Ri ati't taq nutzäk qa' ri ti'ij xa man nuya' ta' chi ke' ri taq alab'oni' xa nuya' chi re' ri achin rub'i ma Tukur.

Ri taq alab'oni' yekikot nikitzu' ri ti'ij jab'el niroqo'

pa q'aq'. Ri taq alab'oni' cha'anin yekotz'e qa' roma xa e kosnäq pe' chi re' ri kanonik, rije nikib'ij:

—Roj nana yojb'ewär jub'a' xa oj kosnäq, taq xtichaq'aj ri qaq'utun kojak'asoj —xecha' ri taq alab'oni chi re' ri kati't.

Taq nichaq'aj ri ti'ij, ri ati't xa nuya' chi re' ri ma Tukur, roma re achin re nuch'ojij ruway chi re ri kati't ri alab'oni'. Ri alab'oni' xa man xek'astäj ta' chik xa k'a ruka'n q'ij nuna' kiwäch.

Taq xek'astäj ri alab'oni' xkib'ij chi re' ri kati't:

—Na'na, ri iwir man xuna ta chik ri qawäch roma ri man xojwa ta qa' —xecha' ri alab'oni'.

Ri ati't xub'ij chi ke':

—Xa ix ch'uja' wal, man xina' ta' k'a chi xixwa' qa' ri chaq'a', titzu' la rwa'ik'ux —xcha' ri ati't, rija' xa xukil ik, ruk'aj ti'ij, chwakik'ux ri' taq alab'oni'.

Ri taq alab'oni xkib'ij chi kiwäch:

—Man xqana' ta wi xojwa' iwir chaq'a' —xecha'.

—Ja', xa man xinata' roma ri iwaran —xcha' ri kati't chi ke'.

Ronojel mul ri ati't ke ri' rub'anon chi ke' ri riy. Xapon jun q'ij ri alab'oni' xik'o kik'u'x chi re' ri kati't, roma man kina'on ta' ruki'il ri ti'ij ri e kichapon pe pa juyu'. Ri jun chik q'ij, ri taq alab'oni' xeb'e' pa samaj, k'a k'o jub'a' kawän man kisamajin ta'. Ri kati't xutz'et chi man jun achike ta' q'utu'n nukusaj

richin pa q'ij, cha'anin xb'erukanuj jub'a' ichaj pa taq awän.

Taq xoqa' chi rachoch kan ja' ri' xutzäk qa' ri ichaj pa b'ojo'y, richin ja' ri' nuya' chi ke ri samajela' richin paq'ij. Taq xapon pa q'ij, ri atit't xeroyoj ri ral richin yetuwa'. Ri ati't xub'än jun jok'o'n chwäch ri ka', chi ri xewa' wi ri alab'oni'. Ri q'ij ri', ri alab'oni', kan xkik'is ri kisamaj. Ke ri k'a nikib'än chi re' ri kik'aslen ronojel q'ij.

K'a runaj xkinab'ej ri taq alab'oni' chi xa k'o jun achin ri noqa' pa kachoch taq rije' yeb'ewär, re achin re' rub'i' ma Tukur, ja' achin re' ri notijo' kiti' ri alab'oni'. Taq xkinab'ej ri alab'oni' chi xa k'o jun achin ri nutzuq el ri kati't, rije' xeb'ison.

Jun q'ij, re ka'i' alab'oni' re' xkib'ij chi kiwach:

—Wakami tiqab'ana' jun rub'anikil —xecha' rije'.

—Tiqakanoj pe' ronojel rawäch okox ri tijel, ri man tijel ta' —xecha' ri alab'oni'.

Kan ke ri' xkib'än ri q'ij ri', taq xetzolin pe' pa juyu', xkib'ij chi re' ri kati't:

—Tab'ana' utzil na'na tatzaka' jub'a' re qokox, xa ja re' xtiqatij richin tiqaq'ij —xecha' ri alab'oni'.

Taq xqaq'ij qa', rije' xkib'än chi xpe' kiwaran, rije' xeb'ewär pa kichat xkib'ij chi re' ri Kati't:

—Nana, k'a xkojak'asoj taq xtichaq'aj ri qokox —xecha' ri alab'oni'.

Ri kati't xa man xeruk'asoj ta' ri taq riy taq xchaq'aj ri okox. Xa xuqa' chik ri ma tukur, xa rija' xtijo' ri q'utu'n.

Taq xeb'ekotz'e' ri alab'oni', xa man xewär ta qa' xa xek'ase' pa kiq'u', rije' xkitz'ät xkak'axaj ronojel ri xub'än ri ma tukur taq xwa' el.

Ri ma Tukur xwa' utz, taq xrajo' xtzolin man xtikir ta chik roma xutäj ri itzel taq okox. Ri ma Tukur xch'ujir xel el chwajay, ke re' nub'ij:

—¡Kinito', kinito', la che', la jay, yinkich'äy, yinkik'waj! ¡chuqa la kaj nitzaq pe' chwij! —nicha' ri ma Tukur.

Ri ka'i' alab'oni' xkichop ri ma Tukur, k'a ri xkik'utuj chi re' achike roma ronojel tokoq'a' nurtija' ri kiq'utun. Rija xub'ij:

—¡Xa in kitaqon pe' ri wachib'il! ri winaqi' aj tukur —xcha' rija'.

Ri ka'i' alab'oni' xkiya' el ri ma Tukur chupan jun juku', k'a ri xkinim el pa ruwi' jun raqan ya' richin xb'e jumul.

Ri jun chik q'ij xetzijon pa ruwi' ri kati't, roma rija' nicho' kik'in ri winaqi Tukur.

Ri alab'oni' xkinojij:

—Tiqab'ana jun rutuj riqati't chwa'q nimaq'a', taq xtimeq'e' niqab'ij chi re' chi tok pa tuj richin natin— xecha'— k'a ri' taq k'o chik pa tuj tiqak'ojoj ruchi ri tuj" —xkinojij ri alab'oni'.

Taq xapon ri q'ij, ri alab'oni' xkib'än achi'el ri xkich'ob'. Taq xmeq'e' yan utz ri tuj, ka ri' xkib'ij chi re' ri kati't:

—Xmeq'e yan ri tuj nana', katujan rat nab'ey, taq xkatel pe rat ka' ri xkojok chik roj —xecha' ri alab'oni' chi re' ri kati't.

—Utz k'a, xa ninwajo' cha'anin yinatin xa k'a k'o nusamaj ninb'än —xcha' ri kati't ri alab'oni'.

Jab'el nitujan ri kati't, taq k'ate' xwuluwu' pe ri tuj pa rujolon, ke ri xub'än xa xmuqutuj kan ri kati't chuxe' ri tuj.

Pa ruka'n q'ij ri alab'oni' xkib'etz'eta' ri kati't achike rub'anon pa tuj.

Taq xkitz'ät xa ruyon rutza'n k'ix ri k'iynäq pe' chupan ri tuj, kan e elenenäq pe k'a pa ruwi'.

Ke ri xuk'ulwachij ri kati't re ka'i' alab'oni re', xa xe' roma rija xtzijon rik'in jun achin Tukur.

Roma k'a ri', ri qate' qatata' kitzijon kan, chi la tuj k'o rajawal. Ri jajawal xa ja ri' kati't ri ka'i' alab'oni' ri xek'oje ojer kan.

XK'IS

RI TINAMIT POLO'N

Kan ojer ojer kan, ko' pe' jun ti raltinamit ri xkoje' k'a näj jub'a' chi re ri nimaläj tinamit Iximche', ri ti ral tinamit rub'i' Panatz'an.

Chupan k'a ri ti ral tinamit ri rub'i' Panatz'an, k'o jun jab'el q'opoj xtän, rija' yalan utz ok nitzu'un, roma ri', ri winaqi nikib'ij xta Polo'n chi re'. Re xtän re' yalan pa ruchojmilal rub'anon chi re' ri ruk'aslen.

Jun q'ij, jun k'ajol ala' xapon chi rachoch ri xtan, re ala' re' runojin el nreleq'aj pe' ri xta Polo'n richin nok rixjayil.

Taq xapon chi rachoch xch'o rik'in ri xtän, ke re' xub'ij chi re':

—Wakami in petenäq chi ak'amik, yin ninwajo' richin yatok wixjayil —xcha' ri ala' chi re' ri xta Polo'n.

—Yin man yib'e ta' —xcha' ri xta Polo'n.

Ri ala' xub'ij:

—Wi man xkab'e ta' chwij xtiqa jun yab'il pan awi', xa xketz'aq konojel la awey, xcha' ri ala'.

Ri ala' kan xuchop chuq'a ri xtän richin nuk'waj el chi rachoch, ri xta Polo'n xa xutz'oq kan ri' pa ruq'a' ri ala'.

Taq xb'e' ri ala', ri xtän xtikir kan jun nimaläj ruq'axomal rey, ri jun chik q'ij taq xseqer el xutz'et

chi ronojel ri rey e torinäq pa ruwarab'äl.

Ri ruq'axomal ri rey man xik'o ta', kan ja ri xkamsan ri xtän xta Polo'n.

Konojel ri winaqi' ri e k'o' chupan ri ral tinamit Panatz'an, xkak'axaj ronojel ri xuk'ulwachij ri xtän ri'. Ke re' xkitzijoj kan ri qate' qatata'.

Xapon k'a jun q'ij, ri ral tinamit Panatz'an xa yalan xnimär. Xkinojij k'a nikib'än jun tz'aqät tinamit.

Taq xkak'ax ri winaqi' e k'o chupan ri jun chik ral tinamit rub'i Pali'an, chi ri winaqi aj Panatz'an nikajo' nikib'än jun qitzij tinamit. Xecho' kik'in ri aj Panatz'an. Ke re' xkib'ij ri aj Pali'an:

—Tiq'axaj pe' wawe' la tinamit, roma akuchi k'o wi' yalan näj chi qe' roj' —xecha'.

Achi'el k'a xkinojij ri achi'a' aj Pali'an kik'in ri aj Panatz'an, kan ke ri' xkib'än chi re' ri tinamit.

Loman k'a ye'ajin nikinojij rub'anikil ri tinamit ri xtib'an Pali'an, jun chi ke' ri achi'a' aj Panatz'an xril jun tyox pa ruwi' jun juyu'.

Ri tyox xb'ek'amär rik'in nimaq'ij, rik'in xul, rik'in q'ojom. Konojel ri winaqi' xkinojij chi re tyox re', rik'in jub'a' ja ri xtän xta Polo'n.

Chi ri' Panatz'an, ri winaqi' xkib'än jun ti rachoch ri tyox xta Polo'n. Konojel nikiya' rupom, rukotz'i'j, chuqa' xekanox ri aj samaj chi rij re tyox re'.

Ri winaqi' aj Pali'an kik'in ri aj Panatz'an, xkiya'

chi kiwäch nikik'äm pe ri kityox xta Polo'n, chi ri pa Pali'an.

—Utz k'a'—xecha' konojel ri winaqi' aj Pali'an. Ri winaqi' aj pa li'an, xkikanoj jun jay akuchi xkiya' wi ri xta Polo'n.

Ri winaqi' aj Panatz'an nikitz'ijoj chi ri nab'ey q'ij taq xkik'än pe' ri tyox xta Polo'n, man xuk'än ta ruwäch pa li'an. Xa nanimäj el chi kiwäch ri achi'a', rije' xkik'än pe' ri jun chik q'ij.

Oxi' mul xanimäj el ri tyox chi kiwäch ri winaqi'.

Taq xkik'än pe' pa rukaj mul, ri achi'a' xkib'än runimaq'ij, k'a ri' man xanimäj ta chik.

Taq xkitz'ät chi man xb'e' ta chik ri tyox. K'a ri' xkitikirib'a' rub'anikil ri tinamit. Xesamäj k'a rik'in kikoten konojel ri winaqi'.

Taq xeq'ax pe' Pali'an ri winaqi' rachib'lan ri taq kawäj, pa jun tiqaq'ij xkimol ki' konojel richin xkikanoj rub'i' ri tinamit.

Konojel ri winaqi' xa xe' jun tzij xkib'ij:

—Polo'n tiqab'ij chi re' re qatinamit —xecha'.

Xkib'ij Polo'n chi re ri ki tinamit roma Polon rub'i ri jun xtän xok tyox.

Ri ojer taq winaqi' kitzijon kan chi re jun xtan re', yalan utz xub'än chi re' ri ruk'aslen.

Ri tyox Polo'n k'o pa rachoch jun achin aj samaj

re q'ij wakami'.

Roma k'a ri', xub'ini'aj Polo'n ri tinamit ri'. Ri pa kaxlan ch'ab'äl xub'ini'aj Santa Apolonia.

Chupan ri q'ij wakami', ri aq'omanela' e k'o chupan re qarach'ulew Guatemala, b'inaqil nikiq'ejela' ri tyox Polo'n, roma rik'in rija' nilitäj wi ri utziläj nojib'äl pa ruwi' ri aq'omanik eyaj.

XK'IS

RI TAQ ALAB'ONI RI XESACH

Pa jun ti ko'ol tinamit e k'o jun k'ulaj winaqi' taq e rijita'q chik. Rije' xa xe' e ka'i' taq alab'oni' ri kalk'wal, roma ri', yalan yekajo' chuqa' yekipoqonaj.

Ri kalk'wal kan taq e achi'a' chik, rije' e tikonela', chuqa e kanunela.

Taq yeb'ekanun, yekil pe kuk, aj xik' taq chikop, tu'ch, umul, ch'aqa chik chikopi' aj pa q'ayis.

Ri pa jay, ronojel mul tzeqel k'iy ruwäch ti'ij, ronojel re' richin nikitij.

Rije' xa xe' rik'in ch'ab', pub, yek'aqon wi', richin yekichop ri chikopi'.

Jun q'ij, xeb'e kiyon ri taq alab'oni' pa samaj, k'a näj, näj, chuxe' jun nimatzukutzik juyu' kitikon wi' jub'a' kawän. Chuqa k'o chi nikiq'axaj jun nim raqän ya' ri k'o chupan ri k'echelaj, richin k'a ye'apon pa kisamäj.

Taq xik'o' paq'ij, xqaqa' k'a job', man nik'o ta chik achi'el q'eqäl job' ri nub'än.

Taq xetzolin pe' tiqaq'ij, yalan sutz' qajnäq man q'alaj ta ri kib'ey. Pa kik'u'x rije' ja' ri kib'ey kik'amon pe', xa manäq. Näj yan xeb'iyin k'a ri xpakapo' el ri sutz' pa kiwi', taq xkina' rije', xa juk'an chik e k'o wi.

—¿Achike' niqab'än wakami'? xojsach —xecha rije'.

Xok pe' ri aq'a' chi ke' pa k'echelaj. Rije xkib'ij chi kiwäch:

—Wakami' kojjote' pa ruwi' jun che' richin man xkojkitz ät ta man xkojkinäq ta ri nima'q taq chikop —xcha'

Rije' xkikanuj jun nimaläj che ri k'o ruq'a', pa ruwi' ri che' ri' xejote' wi', chi ri' xewär wi' kan ri jun aq'a' ri'. Pa taq nik'aj aq'a' xe'apon k'iy utiwa' chuxe' ri che' akuchi e k'o wi rije', ri aq'a' ri' jab'el ruwa ri ik'. Taq rije' xetzu'un pe, ri utiwa' kichapon rurochik ruxe' ri che', richin nikitzäq. Ri utiwa' man xetikir ta' skitzäq ri che', roma nim rupan.

Taq xseqer qa', xeb'eqa' pe ri taq alb'oni' pa ruwi' ri che'.

Jub'a' ok xeb'iyin xb'ekila' chik jun nim raqän ya', kan nim chuwäch ri jun kik'owisaj kan.

—Wakami', ¿Achike' xtiqab'än richin xkojq'ax la juk'an apon? —xecha'.

Rije' xech'ob'on jun ti ramaj, xkib'ij:

—Tiqakanoj ri tzo'y taq che', niqachoy k'a ri' niqanuk' niqaxim, richin niqab'än achi'el ruwachib'äl jun ch'atan che'. Pa ruwi' k'a re', xkojq'ax apon la juk'an chik —xecha' ri alb'oni'.

Xkitikirb'a' k'a rub'anikil ri ch'atan che', xexkichoy k'a ri tzo'y taq che', chuqa xkikanoj ri xinb'äl richin, ri q'ayis ri kan achi'el kolo' rub'anikil.

Taq xkil ri tzo'y che', xkil ri xinb'äl richin, xkichop

k'a rub'anikil. Ke re' xkib'än chi re': Xkiq'eb'a ka'i' che', k'a ri' xkinuk' ch'aqa chik che' pa ruwi', taq xnuk'utäj xkixim chi q'ayis.

Xkikanoj k'a ka'i' che' loman kipan richin nikinim kan ri ya' chi kij. Taq xk'achoj k'a ri kich'atan che', xkib'ij:

—Wakami utz xub'an ri qach'e —xecha.

Yekikot chi rij ri kisamaj, kan yetzeyaj chi kiwach, chuqa yeb'ison jub'a roma e sachinaq.

Ri kiche' skib'an ka'i' jaj ri raqan, jun jaj ri ruwäch, k'a ri xkib'ij:

—Wakami' jo' k'a pa ruwi' ri ya' kojq'ax apon —xecha'.

Xeb'e k'a pa ruwi' ri raqän ya', e ch'okol el chuwäch ri nuk'un che', ke ri' xkib'än taq xetikir xe'ik'o apon pa ruwi' ri raqän ya', man jun xkik'ulwachij.

Taq xe'apon apon ri juk'an chik Xkil el jun ti ko'ol b'ey xeb'e', xeb'e chupan xkitzeqelb'ej el, taq Xe'apon pa ruwi' jun ti tzukutzik juyu xetzu'un k'a näj, xkitz'et k'a achi'el jun ti jay ri nich'ich'an nirepelun pe'. Rije', xa xe' ri jay ri' skichojmij apon, xeb'e rik'in. K'a runaj xe'apon rik'in ri jay, taq xe'apon chi ri' xqaq'ij yan. Xe' ok apon chwajay, taq xkitzu', xa xe' jun ti ri'j ixoq k'o chi ri'. Rije' xech'o' apon chi re', xkib'ij:

—Na'na, tab'ana' jun utzil najoyowaj ta jub'a' qawäch yojwär ta' jub'a' pan awachoch, richin ta

niqaq'axaj re jun aq'a' re' —xecha'.

Ri ixoq xub'ij chi ke':

—Utz k'a, xa xe' wi niqa chi wäch, pa ruwi' ri tz'aläm chi kaj yixwär wi' —xcha' chi ke'.

—Man jun nub'än ri' —xecha' ri alab'oni'.

—Chuqa ninb'ij chi we' —xcha' ri ixoq —taq xtok pe' ri aq'a', xa ye'uqa konojel ri wal —xcha'.

Ri alab'oni' skib'ij:

—Xtab'än ta jun utzil man ta xkojab'ij apon chi oj k'o pan awachoch —xecha' chi re' ri ti exoq.

—Utz k'a ri', xa xe' man kixq'ajan pe' —xcha' ri ti ixoq.

—Utz k'a ri' na'na wi' nab'än ri utzil chi qe' —xecha' rije'.

Qitzij na'wi' taq xq'equmär pe' xe'ok apon ronojel kiwäch chikopi' yeb'iyin, ri b'alam, ri koj, ri tix, ri utiwa', ri raq juyu', ch'aqa' chik kiwäch. Ri chikopi' choj k'ula' yetzu'un, xkib'ij chi re' ri ixoq:

—Na'na, ¿achike' ta k'a ri ayakon pa jay? yalan rujub'ulik —xecha' ri chikopi'.

—Xa ix ch'uja' wal', man jun achike' ta k'o wawe', xa choj pan itza'n ri' —xcha' ri exoq chi ke'.

—Manaq na'na, kan k'o wi' ri niqaseq roj —xecha' rije'.

Ri taq alb'oni' xkixib'ij ki', roma xkak'axaj ronojel ri nikib'ij apon ri chikopi' chi re' ri kite'. Rije' man xewär ta' roma nikimäy ronojel ri xkak'axaj. K'a loman xe'el el ri chikopi' pa jay richin xeb'e chik pa taq q'ayis. Ri ixoq k'o pa jay, kati't konoj el ri chikopi' aj pa q'ayis.

Taq xeb'e ri chikopi' xech'o' kan chi re rikite', oj retal pe' tiqaq'ij —xecha' kan.

Taq xeb'e richikopi', ri ixoq xub'ij:

—Wakami' kixq'a' pe' alb'oni' xa nuyon chik in k'o kan —xcha' el.

Ri taq alb'oni' xkib'ij:

—Matyox chawe' na'na, xab'an utzil chi qe' xoj awewaj chi kiwäch ri chikopi'.

Ri ixoq xuk'utuj chi ke':

—¿Akuchi k'a ixpetenäq wi'? matyox man xixkik'ul ta ri wal, wi man ni, xixkitij ta'.

Ri alab'oni' xkib'ij:

—Xa pa samaj oj b'enäq wi' taq xojsach, roma xpe' jun q'equ'n sutz' man xqil ta chik ri qab'ey. Ke ri' xqab'än taq xojsach —xecha' chi re' ri ixoq.

Ri ixoq xub'ij chi ke':

—Juyu ok iwäch alb'oni' —xcha' ri ixoq.

Kixanpe' ke re', yin nink'ut ri b'ey chi wäch, richin yixapon chi iwachoch —xcha' ri ti ixoq.

—Matyox —xecha' ri alab'oni', xeb'e chi rij ri ixoq chuz'etik ri b'ey.

Taq xe'apon chupan ri ti b'ey ri ixoq xub'ij:

—Ja' b'ey re' nik'waj, kan choj kixb'iyin.

Xeb'e' k'a ri taq alab'oni', kan chanin xkil ri kib'ey, ke ri' xkib'än taq xe'apon chik chi kachoch.

Ri kite', kitata', yalan xekikot roma ri kalk'wal xe'apon chik jun b'ey pa kachoch.

Ke re' xkib'än re ka'i' alab'oni' ri xesach roma ri jun nimaläj sutz' xqa' pa kiwi'.

XK'IS

RI WO'O' ACHI'A' K'AYINELA

Ri xkik'ulwachij ri wo'o' chi'a' ojer kan.

Rije jantape' yeb'e Armita pa k'ayinik, nikik'waj saqmolo', keso, chuqa äk'. Ri achi'a' ri' ronojel lunes yeb'e' pa k'ayinik yetzolin pe' ka' ri q'ij viernes. Rije' kib'anolon jujun taq kikakaxte chupan k'a ri' nikiya' ei ri kik'ayij.

Taq napon ri q'ij richin yeb'e, nikoyola' el ki' richin xa xe' jun tzob'aj nikibän el pa b'ey.

K'o chi yeb'iyin jun q'ij, richin nib'ekila' akuchi k'o wi ri uxlanib'äl.

Taq ye'apon chi ri', nikikanoj kisi' nikib'ox kiq'aq', nikimäq' kiway, k'a ri' yewa'. Taq xewaytäj nikib'ij:

—Wakami xik'o k'a re jun q'ij man jun xqak'ulwachij —xecha'.

K'a ri' nikib'än qa rutzil ri kiwarab'äl richin ke ri' yewär qa'.

Ri k'ojolb'äl akuchi' ronojel mul ye'uxlan wi, k'o pa jun ti k'echelaj chunaqaj jun raqän ya'.

Taq rije' e kaminäq chi waran, k'o k'a' jun b'alam xapon apon kik'in. Re b'alam re xch'o' kik'in ri patän, roma nijaro niwa'.

Ronojel mul taq ri achi'a' yewär, kan chwäch apon ri kakakaxte yewär wi qa'. Ri a achi'a' man xkinab'ej ta chi k'o jun chikop ri xapon apon kik'in.

Taq ri b'alam xok apon, xa xe' chuchi' q'aq xtz'uye', wi', ka' ri xtizijon kik'in ri patän.`

Konojel ri patän xech'o pe', ke re xkib'ij:

Ri qajaw man jun nikib'än, rije yalan choj ri ka'nima.

Ronojel mul taq ye'apon ri achi'a' chi'ri, napon chuqa' ri b'alam.

Taq xseqer pe' ri achi'a' xeyakatäj k'a ri xeb'e chik · jun b'äy. Yalan kikoten yetzijon e benäq pa b'ey.

K'a ruka'n q'ij xb'ekila' ri nab'ey tinamit chi ri' xewär wi', pa rox q'ij, xe'apon Armita. Chi ri' xek'ayin wi, taq xk'is ri kik'ayij k'a ri' xeloq'on pe'. K'a pa rukaj q'ij xetzolin pe'. Achi'el xkib'än taq xeb'e, ke ri xkib'än taq yetzolin pe'.

K'o k'a jun q'ij, jun chi ke' ri e wo'o' achi'a', xub'än ayowal rik'in ri rixjayil. Roma man tz'aqät ta' ri pwäqil xurk'utu chwäch.

Taq xuqa' ri jun chik ruwuq q'ij, xepe' ri rechib'il chi royoxik. Re achin re' man jun tzij xub'ij chi ke' ri rachib'il, xa nich'ob'on b'enäq chupan ri b'ey.

Taq xe'apon akuchi ye'uxlan wi', ri e kaji' xkitzu' ri jun kachib'il roma man nitzijon ta' rik'in kikoten rije' xkik'utuj chi re':

—¿Achike ab'anon, niqatz'ät chi yalan yach'ob'on?

—Matiyox chiwe', man jun achike' nub'anon —xcha' rija'.

Achi'el nikib'än ronojel mul, ke ri' xkib'än qa' ri jun aq'a' ri'. Ronojel mul taq yekolaj, yetzijon jub'a', k'a ri' yeb'ewär.

Jab'el k'a yewär taq k'o jun chi ke ri achi'a' xk'astäj pe'. Taq xtzu'un pe' chuchi' q'aq', jun b'alam tz'uyul chi ri', ri achin xuxibij ri', ke re' xub'ij pa ra'nina: ¿Achike' xtinb'än wakami'?, xcha' rija'.

Ri achin yalan xuxib'ij ri', roma k'a ri' xub'än chi xukamisaj qa' ri' chi waram.

Ri achi'a' taq yewär kan chi ri'. Jun cholaj nikib'än qa'. Richin nikito' ki' chwäch jun k'ayewal.

Ri b'alam xuchop ruk'utuxik chi ke' ri patän:

—¿Tib'ij chwe', achike' kina'oj ri wajaw.

Ri nab'ey patän xub'ij:

—Ri wajaw yin, jab'el utz in ruk'wan —xcha'.

Xcho' chik ri ruka'n, xub'ij:

—Chuqa yin, utz in ruk'wan —xcha'.

Ri rajaw ri ruka'n xa k'äs pa ruq'u', nuya' pe ruxkin nirak'axaj ronojel ri nikib'ij apon ri patän chi re ri b'alam.

K'a ri' xpe' ri rox xub'ij:

—Yin kan utz ri wajaw —xcha'.

Xpe' chik ri rukaj xub'ij:

—Chuqa' yin jab'el ok ri wajaw —xcha'.

K'a pa ruk'isib'äl k'o wi ri jun, ri ruchajin jun k'ayewal pa ruk'aslen.

Taq xch'o ri ro', xub'ij:

—Ri wajaw, xa royowal wakami —xcha'.

Wi nawajo' tak'waj —xcha' ri patän chi re' ri b'alam. Ri b'alam xub'ij:

—Yin nintz'ät chi k'a ri' ix b'enäq pa k'ayinik, k'a xkixch'olin na pe' —xcha' ri b'alam.

Ri ruka'n achin, taq xrak'axaj ri k'ayewal man xok ta' chik ruwaran.

Taq xkichop chik el b'ey nimaq'a', rija' xchob'on chi rij ri rachib'il.

¿La utz ninb'ij chi ke' ri wachib'il, la utz manäq? —Xcha' rija' pa ruk'u'x.

Xuch'ob' na' utz, k'a ri' xub'ij chi ke' chi kijujunal ri rachib'il taq xe apon Armita. Taq b'enäq chusujik ruk'ayij ri kachib'il ri q'eleb'en roma ri b'alam, ri jun achin xutzijoj ronojel ri xrak'axaj chaq'a, chi ke' ri ch'aqa' chik rachib'il.

Taq xkak'axaj ri rachib'il ri xutzijoj re achin re' chi ke', xkib'ij:

—Man ti qaya' q'ij chi nisach kan jun qachib'il —xecha'.

Wakami' taq xkojapon pa k'echelaj, taq xkojwär qa' kan tiqaya' kan ri qach'ame'y qik'in, richin ke ri', man xtitikir ta' ri b'alam xtuk'waj jun qachib'il. Tiqab'ana' achi'el yojwär, taq xtiqatz'ät chi xtipe' ri b'alam rik'in ri qachib'il, cha'nin yojyakatäj niqaya' che' chi re', richin k'a niqakol riqachib'il —xecha' ri achi'a'.

Taq xoqa' ri kachib'il pa k'ayinik, rije' xkib'ij pa ka'nima:

¿La kan man k'a xkojtinkir ta' xtiqakol la qachib'il la? —xecha'.

Ri rukaj q'ij taq xetzolin pe', choj yech'ob'on e petenäq pa b'ey.

Taq xe'apon akuchi ye'uxlan wi, xkib'än k'a achi'el ri kich'ob'on pe'.

Taq xub'än nik'aj aq'a', xapon chik ri b'alam ch'uchi' ri kiq'aq'. Xuk'utuj chik jun b'äy chi ke' ri patän, achike' kib'anon ri kajaw. Ri e kaji' patän junan xkib'ij:

—Ri qajaw roj man jun achike nikib'än —xecha'.

Ja' k'a ri ro', xub'ij:

—Yin yib'ison roma ri wajaw yalan royowal —xcha'.

Ri b'alam xub'ij:

—Wakami' naya' el chwe' la awajaw, xa yinum, man jun nuway wilon.

Ri patän xub'ij:

—Tak'waj k'a', yin man niqa ta chinuwäch la oyowal —xcha'.

Xpe' k'a ri b'alam rik'in ri achin, richin nurkayej el.

Taq xkitzät ri achi'a' chi xpe' ri b'alam rik'in ri kachib'il, cha'anin xeyakatäj, xesik'in kow, xkichop ri kich'ame'y xkiyala' jujun b'ik chi re' ri b'alam. Ri b'alam man xtikir ta' xuk'waj ri achin, xa xanimäj chi kiwäch ri achi'a'.

Ke ri' xkib'än ri kaji' chi'a', taq xetikir xkito' ri jun kachib'il pa ruq'a' ri b'alam.

Taq xseqär ri ro' q'ij, xkichop el b'ey richin xeb'e chi kachoch.

Taq jab'el e b'enäq Pa b'ey, xkib'ij chi re' ri kachib'il:

—Tab'ana' utzil rat, xa xtichup ta k'a ri oyowal ri k'o chi ikojol, richin ke ri', man xkojrunäq ta' chik ri b'alam —xecha' chi re'.

Taq xapon ri achin chi rachoch xch'o rik'in ri rixjayil:

—Wakami' ale', tiqamaestaj ri oyowal k'o chi

qawäch —xcha' chi re'.

—Roma re oyowal re', xa jub'a xinwajo' man xirutäj jun b'alam pa k'echelaj —xcha ri' achin.

Ri ixoq xub'ij:

—¡La yin k'a xitz'uku' ri oyowal? xa ja' rat xatz'uku' pe nab,äy.

—Wakami tik'is chi ri' ri oyowal —xecha' chi kiwäch.

K'a ri', xkitikirib'a' el jun utziläj k'aslen pa kachoch re jun k'ulaj winäq re'.

Taq xeb'e chik jun b'ey ri achi'a' pa k'ayinik, ri jun kachib'il nikikot b'enäq.

Taq xe'apon akuchi yewär wi, xkib'än chik achi'el nikib'än ronojel mul. Rije' kixib'in jub'a' ki', roma rik'in jub'a' xtuqa' chik ri b'alam.

Xik'o ri jun aq'a' man jun xenaqo'. Yekikot rije' xkib'ij:

—Wakami xojch'akon chi rij ri b'alam —xecha'.

Ronojel mul taq xeb'e' chik pa k'ayinik, man jun chik xenaqo' pa k'echelaj.

Ke k'a ri' nikitzijoj ri qate' qatata' ojer kan chi re' jun winäq, taq man choj ta' ri ra'nima.

XKIS

RI TINAMIT PWAQIL

Ojer yalan ojer kan, ri ulew man jun rajaw. Taq jun ala' nujäch ri' rik'in rutata', tikirel nucha' achike' ulew niqa' chuwäch richin nub'än rachoch chupan.

Ri tinamit Chiq'al nim rulew. Ri rulew napon k'a chunaqaj ri nimaya' rub'i' motowa, ri k'o pa ruk'ulb'atil ri K'iche'.

Ri q'atb'äl taq tzij, chuqa ri aj samaji' aj Chiq'al, e kitikilon k'iy wakx. Re wakx re', yek'atzin chi ke' richin ri nimaq'ij chupan ri tinamit.

Ronojel mul k'o yeyuq'un kichin ri wakx, ri ruq'unel nub'än jun ruwuq q'ij chi kitz'etik ri wakx, ri yetz'eto kichin ri wakx, aj Tz'elam rub'i'.

Xapon jun q'ij xa xek'iyir ri winaqi'. Xkitzijoj k'a chi kiwäch chi k'atzinel nikib'än jun k'ayb'äl. Taq xk'achoj ri k'ayb'äl, ri winaqi' xkiya' chi kiwäch, chi pa taq wuqitäq q'ij k'o ri k'ayb'äl.

Chupan ri q'ij ri', xtz'ukutäj ri nab'äy k'ayb'äl. Xa jub'a' ok xk'oje' ri k'ayb'äl chi ri'. K'a ri' xq'ax chik pa jun k'ojolib'äl rub'i' saqitaq'aj. Ri akuchi xel wi pe ri nab'ey k'ayb'äl, xub'ini'aj kan ojer k'ayb'al.

Ronojel juna' xek'iyir ri winaqi'.

Chi ri' pa Saqitaq'aj k'o wi ri k'ayb'äl, taq xkib'ij ri winaqi':

—Wakami' tiqak'utuj pa q'atb'äl tzij chiq'al, chi

niqajäch qi' kik'in rije' —xecha'.

Ri winaqi' xeq'itaj roma taq k'o jun nikom, k'o chi nikejqaj el k'a chiq'al richin nikib'emuqu' kan.

Chuqa' taq nib'an jun k'ulub'ik, jun oyowal, k'o chi yalan yeb'iyin richin ye'apon chiq'al. Roma k'a re k'ayewal re', ri winaqi' xkajo' xkijäch ki' richin xkitz'uk jun kitinamit rije'.

Wuqu' ri achi'a' ri xe'el el richin xeb'e Chiq'al chuk'utuxik ri tinamit. Ri q'atbäl tzij aj chiq'al, man nuya' ta q'ij richin nikijäch ki' ri winaqi', xa itzel xetz'et.

Ye'ajin k'a chuk'utuxik ri tinamit, taq ri winaqi' nikib'ij chi petenäq ri jun nimeläj achin ri rub'ini'an Justo Rufino Barrios.

Ri achin ri' petenäq chuch'akik ri tz'uyb'äl, richin rutata'al ri ruwach'ulew Guatemala.

Taq xch'akon kan k'iche' ri ma Justo Rufino, k'a ri' xuchop b'ey xuqa pa saqitaq'aj. Chi ri' xch'o kik'in ri winaqi'. Chupan ri ramaj ri', ri wuqu' achi'a' xkitzijoj apon ri kik'ayewal k'o pa saqitaq'aj. Xkib'ij chi re' chi nich'o ta jub'a pa kiwi' roma nikajo' nikijäch ki'.

Ri ma Justo Rufino xub'ij chi ke':

—Wakami' yan xkib'ech'o' chi ke' ri aj chiq'al richin tikiya' q'ij chi we' —xcha'—, xa xe k'o chi yeb'e e waqi' achi'a' chwij richin nutob'al —xcha ri ma Justo Rufino.

Ri q'atbäl tzij aj chiq'al, taq xkak'axaj chi petenäq ri ma Justo Rufino, rije' xukik'ulu' pa jun k'ojolib'äl rub'i' Chirijul.

Ri ma Justo Rufino xub'ij chi ke' ri aj chiq'al chi tikiya' q'ij chi ke' ri wuqu' achi'a', richin tikijacha' ki'. Rije' man nikiya' ta q'ij. Taq xkitz'ät chi xoyowär pe ri ma Justo Rufino, k'a ri' xkiya' q'ij chi ke' ri wuqu' achi'a'. Ri aj Chiq'al kan chwäch ri nimaläj achin xkib'ij:

— Wi rix niwajo' nijäch iwi', pa wuqu' juna' k'o chi nijäch jun tz'aqät tinamit. Wi man xtijäch ta, k'o chi xkixtz'ape' pa che' —xb'ix chi ke'.

Ri achi'a' xetzolin pe' rik'in jun nimaläj kikoten.

Xkib'än k'a jun nimaläj moloj ri'il kik'in konojel ri winaqi', richin xkicha' akuchi xtikich'okob'a' wi' ri tinamit.

Ri e wuqu' achi'a' xepa'e' chuwäch ri runuk'ik, ri rujachik ronojel ri samaj chi ke konojel ri winaqi'.

K'o xeb'ano' ri xan xot richin ruwi' jay, qupin che', poron xan, ri etanik tinamit, konojel ri achi'a' xjach jun kisamaj.

Chupan ri q'ij ri', achike winäq ri man xsamäj ta' chub'anik ri tinamit, xju'ux ri ka'i' raqän chupan jun che' rub'i' xepa. Rik'in re tijoj poqonal re', konojel xesamäj chub'anik ri tinamit.

Taq najin nib'an ri tinamit, konojel ri winaqi' xkimol ki' pa nik'aj k'ayb'äl. chi ri' xkib'än jun nim kamelab'äl chuwäch ri Juraqän; richin yeruto' chupan

ri kik'aslen.

Taq xk'achoj ronojel ri samaj, xb'ekib'ij chi re' ri q'atb'äl tzij aj Chiq'al, ri q'atb'äl tzij aj B'oko', k'a ri' xkib'än jun nimaläj nimaq'ij roma xk'achoj ri samaj.

Ri winaqi' nikitzijoj chi ri nab'äy q'atoy tzij, rub'i' ma Fermin Chakach.

Chupan ri tinamit xkib'än wuqu' b'ey ri e pa'äl, chuqa' wuqu' b'ey ri q'e'el.

Ri kib'i ri wuqu' achi'a' xeb'ano' ri tinamit, ke ri', xkib'ini'aj ri wuqu' b'ey chupan ri tinamit.

Nitikir ri nab'ey b'ey pa releb'al q'ij, nik'is pa ruqajb'al q'ij.

Ke re' kib'i' ri e wuqu' b'ey e q'e'el:

Rub'ey ri ma Julian Kali',
Rub'ey ri ma Gregorio Ruiz,
Rub'ey ri ma Fermin Chakach,
Rub'ey ri ma Simón Cutzal,
Rub'ey ri ma Silverio Raxjal,
Rub'ey ri ma Julian Sisimit,
Rub'ey ri ma Guillermo Chakach.

Ja e wuqu' achi'a' re', ri xetz'uku' ri tinamit.

Ri winaqi' aj chi ri', xkikanoj rub'i' ri tinamit.

Chupan ri juna' ri', k'a jab'äl nilitäj ri saqipwäq pa taq ulew. Kan qitzij wi', chi ri' konojel ri winaqi' k'o jub'a' kisaqipwäq pa kachoch.

Roma ka' ri' xkib'ij pwaqil chi re' ri tinamit. K'a ri' xkikanoj chik jun tyox ri xok rajawal ri tinamit. Ri tyox xb'ekik'ama' rub'i' San José.

Rik'in k'a re' xtz'aqät rub'i' ri tinamit, San José Pwaqil k'a jampe' wakami'.

Taq xk'achoj ri tinamit, xk'oje' ri q'atb'äl tzij, chuqa' xek'oje' e waqi' aj samaj.

Taq xuch'är ri' ri tinamit Pwaqil, k'o chi xetzolin Chiq'al, konojel ri wakx, ri ruwakx San Juan, chuqa' ri aj tz'aläm nib'ix chi re'.

Ri tinamit Pwaqil nuk'ulb'atij ri' rik'in e kaji' tinamit, ri tinamit ri ja re':

Pa releb'al q'ij k'o San Martin Jilotepeques, pa ruqajib'al q'ij k'o Santa Apolonia, pa releb'al kaq'iq' k'o K'iche', pa ruqajibal kaq'iq' k'o San Juan Comalapa.

Ri pa taq ral tinamit xetz'ukutäj ri aj ch'ameya', ri aj chinimatali' nib'ix chi ke', ja ri' ri yetz'eton kichin konojel ri winaqi'.

Ri achi'a' ri', ronojel mul pa taq wuqu' q'ij nokimolo' ki' rik'in ri q'atb'äl tzij, richin nib'ix el chi ke' ri achike' nikib'än.

Ke re' xkib'än ri nab'ey taq qate' qatata' richin xkib'än, richin xkitz'uk ri tinamit, "San José Pwaqil" k'a jampe' wakami'.

XK'IS

GLOSARIO

Tulan Siwan. Ri kiwuj ri qate qatata' ri rub'i' pop' wuj, nub'ij chi Tulan Siwan rub'i' ri tinamit akuchi xepw' wi rije'.

K'oxtun Nib'ix chi re' ri nimaläj taq ab'äj jay ri xekib'anala' kan ri nab'ey taq qate' qatata', achi'el ri e k'o iximche', Tikal.

Pwäq Rik'in ri pwäq niqaloq' ri qatzyaq, ri qatzyaq, ri qaq'utun.

Pala's Francisco (nombre).

Laxa Nicolasa

Saqsutum, Salkum, Surkum Nib'ix chi re' ri kaq'iq nisutin nib'yin ri yeruk'uq che'.

Aq'asita'l Nib'ix chi re' jun nima'ajqaj ri e k'o p a taq meq'en.

Aq'atz'utuj Nib'ix chi re' jun ajqaj q'än rij ri nubän rusok pa taq che'.

K'oy Nib'ix chi re jun ti chikop ri nim rujey ri nikotin pa kiwi che', xa xe pa k'echelaj k'o wi'.

Tix Nib'ix chi re' jun chikop ri yalan nim ri rutza'n. E k'o kaji' raqän, xa xe nilitäj pa k'echelaj richin Peten.

Saqipwäq Nib'ix chi re' jun utziläj saqa'ab'äj ri rich'ich'an, chuqa' yalan jotol rajil.

TukurTurr. Ri chikop nich'o chaq'a ri nuya' retal kamik yecha' ri qate qatata.

Alaxb'äl Nib'ix chi re' ri namaq'ij nib'an ri 25 rajlab'al chi re ri ik' diciembre.

Tank'or Nib'ix chi re' ri ch'ich' niq'ajan pa ruwi ri rachoch ajaw pa taq tinamit.

Raltinamit Nib'ix chi re' ri ka'i' oxi taq jay e k'o pa juyu'.

Polo'n Santa Apolonia (rub'i jun tinamit).

Pwaqil Poaquil (San José Pwaqil) Rub'i' jun tinamit richin b'oko'.

Ch'uti'amaq Rub'i jun nimapaj rwach'ulew. Ri ch'uti'amaq' B'oko' e k'o k'iy tinamit chupan. Ri B'oko', ri Solola', ri xelajub', ri Sacatepequez, e ch'uti'amaq'.

RUTZIJOB'AL WUJ

Ri ojer taq tzijonik pa taq kachoch, pa taq kitinamit ri mayab' winaqi' ri e k'o chwäch re amaq'il Guatemala.

Re, jun nimaläj sipanik ri tikirel e kitikon pe', e kawexan pe' ri qate' qatata' pa kánima, pa kijolon ri e kimyi'al, ri e kik'ajol, chi wia chi tanaj.

Ri aj na'oj, ri aj tzib'a' ri man e mayab' ta', rije' kib'anon jub'a' samaj pa ruwi' re jun nimaläj na'oj re'. Xtz'et k'a chi ronojel ri kib'anob'al, ri kib'ix, ri kitzojonik ri winaqi' chupan jun tinamit, rik'amon richin tik'ut chwäch ri ak'wal pa tijob'äl, richin k'a man timestaj rejqalen ri ruwinaqul chuqa' ri rub'anob'al.

Chuto'ik ri tijonik pa ka'i' ch'ab'äl ri najin ruya'ik chi ke' ri mayab' ak'wala' pa taq tijob'äl, chuga' kichin konojel ri tijoxela' chupan ri amaq' Guatemala. "Ojer taq tzijonik, ojer b'ixchol tzij" Re jalajoj kiwäch wuj re', xtinuk' xtiya'ox chupan, ri b'ix ri tzijonik, ri b'anob'äl ri kan kichin ri tinamit ri e k'o chupan re rwach'ulew Guatemala. Chuga chi kipan ri jalajoj taq kich'ab'äl. Xaläx pe' re nojib'äl re' richin ta' chi ri wuj xketz'ib'äx, xke'ukusäx, ta' richin nikisik'ij ruwäch ri ak'wala' pa taq tijob'äl. Re wuj re' xech'ar pa kaji' tanaj, ri rukusaxik ri tanaj taq wuj b'enäq chi rij rujuna' ri ak'wal, chuqa' wi nitikir chik nusik'ij utz ri rwawuj.

Ri tzijonik e tz'ib'an chupan re wuj re', e k'utun pe', e molon pe kichi' chupan ri chuti'amaq' rub'i' B'oko'. Re samaj re' xtikirb'äx rutz'ib'axik chupan ri ik' febrero, xk'is rutz'ib'axik chupan ri ik' octubre chi re ri juna' 1989.

Pa ruk'isib'äl taq ruxaq chi re' rewuj re', nilitäj kisolb'al ri k'ayew taq tzij, ri k'ak'a' taq tzij, chuqa' ri jalajoj kib'ixik ri tzij.

Matyox chi re' ri Agencia para el Desarrollo Internacional de los Estados Unidos, roma ri tob'äl xuya richin xtz'i'b'äx re wuj re'.

INDICE

¿Achike' yetzuqu' ri al?	5
Kiruwach'ulew ri kaqchikela'	7
Ri che' ri xuto' jun achin	9
Ri ti' achin aj Pwaqil	11
Ri k'ayil b'ojoy	13
Ri ala' xukusaj rutzyaq ixoq	17
¿Achike' roma rub'i' Pasu'm?	21
Ri q'or ala xuto ri rutinamit	25
Ri parki'y	29
Ri ti yuq'unel	33
Runimaq'ij ri qatinamit	37
Rub,eyomal ri xib'inel	41
Ri achin xcho' rik'in ri rajawal juyu'	45
Ri achin ri xeruq'ol ri winaqi'	49
Ri aj xul achin	53
Ri ti meb'a' ala'	57
Ri ma tanix nirajo' nib'eyomär	61
Ri ma tukur	67
Ri tinamit Polo'n	73
Ri taq alab'oni ri xesach	77
Ri wo'o achi'a' k'ayinela	83
Ri tinamit Pwaqil	91
Glosario	97